No. ४२६०

Title मीमांसा तन्त्र वार्तिकं टीका न्यायसुधा ३ अध्यायस्य १ म पादः

Author श्री भट्ट सोमेश्वरः

Extent ६५ Age ८

Subject पू० मीमांसाशास्त्रं

तंत्रवार्त्तिकटीका न्यायसुधा तृतीयाध्या
यप्रथमपादः

५२७०

संभवप्रमादाभिप्रायांतराणि प्रमाणांतरगम्योऽर्थो येषां तानि प्रमाणांतरगम्यार्थानीति बहुव्रीहिद्वयं कृत्वा ५

रथ्याया विवक्षिता विवक्षितत्वसंदेहात्मूलसंशयो ऽयुक्त इत्याह तथेति हतावितिकरणेष्वेवेदवक्तृत्वावादवचनेष्वानिष्ठ
रूपविवक्षाविवक्षायोगात्प्रमाणभूतवेदवतीतस्य वत्यागायोगाद्विकीर्षाचिकीर्षारूपविवक्षाविवक्षायोगात्प्रतीत्यप्र
तीतिरूपविवक्षाविवक्षाभ्युपगमेऽनुभूतस्य कस्य विद विवक्षायोगाद्धेतुभूतसंदेहमासिद्धिरिति नचेति प्रश्नः शब्दमात्रेऽपाश्र
ये विहरणोति कृत इति वेदवाक्यविशेषणफलोक्तिः शब्दसामान्यावष्टंभ्यानीति संभवति प्रमादो लिप्सायां तरं वायेऽनुवाक्ये
ष्वतानिसंभवत्प्रमादाभिप्रायांतराणि वचनान्यंतराणि च प्रमाणांतरगम्यार्थं च तस्य वैदिकेष्वपि संभवान्तुल्यतामाशंक्या
ज्ञातार्थे विवक्षायोगात्पौरुषेयेष्वेकांतिकं प्रमाणांतरगम्यार्थं च वक्तृनपेक्षैरपिश्रोत्रिति प्रमादाभिप्रायांतराध्यवसा
स्याार्थानि चेति कर्मधारयपुरुषाधीनोच्चारणत्वात्पुरुषधर्मयोः प्रमादाभिप्रायांतरयोः पौरुषेयेष्वेव वाक्येषु संभवे पि
प्रमाणांतरगम्यार्थत्वं न सिद्ध्यतीत्युपपादयितुं विवक्षोक्तिः एवं च वाक्येषु श्रुतस्यार्थस्य वक्तृनिष्ठारूपासंभवत्यविवक्षेत्युक्ति
विवक्षाकार्येण वाक्येनानुमीयमानाया विवक्षायाः कथमसावावधारणेत्याशंक्यासावेतदुक्तं वेदवाक्येषु वाक्यश्रवणे प्रत्यक्षतपुरु
षाभावात्संज्ञावेतत्प्रमादाभिप्रायांतरायोगात्कार्थः कस्यचिदहः अभिप्रायान्यथा वक्तृत उपलक्षितस्य प्रमादस्य सर

रा० वाभ्युपगमेपि कथं नाख्यस्याव हेदेज्ञानप्रकारो वक्तृभावान्न संभवतीत्युक्ते वेदाधिकरणसिद्धांतस्थश्लोकव्याख्यायेन वक्तृ
२ भावोपपादनार्थं सर्वैरुक्तं वायुर्वैक्षेपिष्ठादिवाक्यानामपि स्वरूपार्थस्य प्रमाणांतरगम्यत्वेपि लोके विषंभुंक्ष्वमाचास्य
गृहे भुंक्था इत्यादौ विवक्षातुमापकत्वादर्शनात्तात्पर्यार्थस्य प्रमाणांतरागम्यत्वाद्द्वितीयोपि ज्ञानप्रकारो न संभवतीति न चेत्यु
२ क्तेन केवलमविवक्षाहेतुभूतप्रमादालसायांतरायोगाद्देवताकेष्वविवक्षा न युक्ता किंतु वचनेच्छानिच्छयोर्विवक्षाविवक्षात्वा
द्व्याहारमित्यादौ संध्रियतामित्यादिपदाध्याहारेणास्य संवरणादिप्रतिपादनेच्छानुमानेपि संवरणादिप्रतिपादनं विनाभिराको
क्षाभावात्प्रतिपादनाशयरूपां बुद्धिमनुमाय संवरणमनेन विवक्षितमिति वचनेच्छाहेतुभूते वचनाशयरूपप्रत्ययविशे
षे विवक्षाशब्दप्रयोगाद्वचनाशयरूपप्रत्ययविशेषाभावे च मौनिनो निच्छायामथ विवक्षाशब्दप्रयोगाद्वचनेच्छानिच्छाहेतु
भूतयोश्च प्रत्यययोर्विवक्षाविवक्षात्वाद्द्वाभ्यां रूपेणापि विवक्षाविवक्षयोर्देवताकेषु प्रयोगाद्दयीति विवक्षेत्यनेनोक्तेनेत्यादिनाश्रौ राम
कार्थोपसंहारश्च अविकीर्षारूपाविवक्षा वेदे संभवत्यपि प्रमाणाभावादयुक्तेत्यर्थांतरव्यासेन दर्शयितुमाह अपवाकेपीति वि २
याविधेयस्वरूपविवक्षाविवक्षाभ्युपगमेन ताभ्योक्तसंदेहहेतुभूतसंदेहं समाधातुमाह उच्यत इति वचनकृतैकवाक्यताभिधानात्स्व

त्रा३

रूपेणप्रतीतिःपदकृत्याचयद्यहाव्वयोक्तेर्यहाव्वयित्वरूपेणप्रतीतिर्विवादेत्येवंस्वर्वार्थेतावद्यावच्छेएकत्वंतावदिति।उत्तराधं
तावद्यारथ्याउंसंमार्जनीयच्चयहस्यैकत्वाव्वयावगतिमात्रेणैकग्रहसंमार्गसिद्धेर्विधेयाविधेयत्वचिंतानर्थकाशंकानिरा
सार्थंविनियोगाभिधानकृतिविषयस्तत्स्यापिविधिकृतिविषयत्वंविनात्वनुष्ठानायोगंचिकीर्षाविकीर्षारूपविवक्षाविवक्षा
सिद्ध्यर्थंवाकृतिर्वैविधेयाक्तिस्स्वंविधेयत्वंविनात्वनुष्ठानायोगंतावदाहयहस्त्वितितत्तीयेवकृतिरनुष्ठानहेतुर्नस्वेत्यर्थः।उ २४
दाहरणनिष्टश्लोकेग्यावच्छेदकृतीति।अभिधानत्वंस्वरूपमात्रबोधोभिधेत।विध्यनपेक्षैःकृत्यादिभिस्तादर्थ्यबोधाख्यविनि
योगासिद्धेरन्वयमात्रबोधोत्रविनियोगोभिमतःकारकविलक्षणानांप्रत्ययवेनख्यार्थरूपबोधकत्वेप्रकृतिसमभिव्याहारात्मक २५
पदत्वरूपेणप्रकृत्यर्थान्वयबोधकत्वेपिपदांतरोक्तक्रियान्वयबोधाधिकारकविलक्षणवदभिधानत्वविनियोजकत्वसद्भावेपिवि
धिसामर्थ्याक्षिप्तकृत्युक्तः।तत्रेत्यनेनश्लोकतात्पर्योक्तिः।विधिनिबंधनत्वंप्रयोगस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामुपपादयतिसहीति।सौ
र्यादियागेनविहितेपिसक्तुभिर्वहोमसाधनत्वे।कोक्तौपृथगुक्तिः।षष्ठ्याअपिपदांतरोक्तार्थान्वयबोधकत्वेक्तार्थस्थकारःलिङा
दीनामपिश्यनाविनियुक्तेषपिविधिसद्भावेप्रत्ययेर्विध्यभावेनबाधयतीश्चेतालंलादौधातुनाविहितेद्वितीययाचविनियुक्तेयस्य

शा. ३ त्वे विध्यधीनत्वावगतिरित्यर्थः। नन्वथशब्दाध्याहारेप्युपपत्तेः श्रुतिमात्रेण सिद्धार्थविनियोगश्रुत्योः श्रवणाशक्यत्वाद्वो

३ वसीयत इत्याशंक्याभिधानश्रुत्याभिधेयमात्रपरिच्छेदाद्धि नियोगश्रुत्याभाव्यमात्रपरिच्छेदात् सन्निधेयविषयकार्यत्वबुद्ध्युत्

त्पादकत्वेनानयोः श्रवणाशक्यत्वाद्युपपादयितुमाह नन्वीति। उत्तरार्द्धव्याख्यानायायुष्मान्मयाविध्यधीनत्वमुपपाद्योत्तरार्द्ध

3 तात्पर्यं तावद्याचष्टे तेनेति। विधिं स्पृशतीत्य विधिलक्षणीकृत्य विधिलक्षणार्थत्वविभंगीकृत्य विवक्षाविवक्षे लब्धत इत्युक्तेऽसमानोपि

ह्यर्थस्यास्मिन्नादेऽपरिग्रह लक्षणार्थत्वापत्तेस्सर्वश्रुतिष्वन्नव सिद्धये तु ष्टानं प्रतीत्याद्युष्मान् लक्षणार्थत्वविभंगीकृत्येत्युक्तं। हृय

मपि स्यारथ्यातुं विधित्सिते त्युक्तं। चिकीर्षिताचिकीर्षितत्वयोस्स्वरूपसंदेह विषयस्तर्ककर्तव्यत्वोपलक्षणार्थत्वेनोपायसंदेह

हेतुत्वेनानुपपत्तिसमनीयत्वाद्वाषेपि चैकत्वाविवक्षायामेकवचनायोगशंकायाः शब्दविषयत्वेनानुष्ठानगतचिकीर्षाविष

यत्वेनुपपन्नेर्विवक्षाविवक्षाशब्दयोर्विधेयत्वाविधेयत्वोपलक्षणार्थं विधित्सिताविधित्सितार्थत्वावसायात्सनः श्रुतिह

विशक्तिप्रदर्शनामात्रार्थं विवक्षाविवक्षयोश्चिकीर्षितात्मकत्वोक्तानपारमार्थिकी। विधित्सिताविधित्सितात्मकम २

पि विवक्षिताविवक्षितत्वं विधायकशब्दस्यापेतनत्वेनेच्छाभावादयुक्तमित्याशंकते। नन्विति। एकवचनेनैकत्वोक्तेर्निःशं

चिकीर्षितौ २ कर्तव्यत्वा ५

कत्वेनात्रविवक्षाशब्दस्पर्शकार्यासम्बन्धकत्वेतस्मृत्याविषयत्वादौपचारिकत्वेसमनोऽङ्गत्वेत्याशयेनसम्बन्ध्ययोलक्षणार्थे
इतिपरिहरति।उद्धृतइति।मनस्त्विच्छाफलप्रत्यासत्तिलक्षणार्थत्वदर्शनान्नात्पर्ताद्दृष्टलक्षणेतिदर्शयन्श्लोकंव्याचष्टे।यथै
वेति।उपचारेणापिवेच्छाव्यतिरिक्तेऽर्थेसम्बन्धयोगोपपत्तौस्वरूपस्मृतेश्छावाचित्वत्यागेनान्यार्थविकल्पनायोगाद्धाकल्पकत्व।स्मृ
त्यनादरेणदृष्टान्तेष्वौपचारिकत्वेऽङ्कित्य।अनुष्ठानानवस्थानार्थीपरिग्रहपरित्यागशब्दौमद्वात्तिधानविनियोगश्रुत्यो
र्विधायकत्वेपिविधेयसमर्पकत्वात्तद्विषयतायांविधेयत्वावगतेर्विधायकश्रुत्यविषयत्वेपिपरित्यागोनयुक्तइत्याशङ्क
ते।कथमिति।अप्राप्तत्वाद्विधानार्हत्वरूपविधेयत्वावगमेपिविधेयत्वाधीनत्वादनुष्ठानस्यविधायकेनाग्रहणेननुष्ठानंयुक्त
मितिपरिहरति।नैषइति।एवाकल्पितत्वंतेनैतदेवोपपादयति।यथैवेति।श्लोकंव्याचष्टे।अरूपेति।इच्छाशब्देनाज्ञादयःपुरुषाश्र
याविशेषाश्चप्रवर्तनासामान्यव्यक्तिःश्रुताविवक्षिताश्चविधिशब्देनप्रेरणारूपोलिङ्व्यापारःशङ्कापरिहारमुपसंहरति।अतइ
ति।विनियोगाभिधानश्रुतिसमर्पितत्वाविशेषेविधिस्पर्शास्पर्शव्यवस्थानयुक्तेत्याशङ्कते।कथंपुनरिति।समर्पितत्वावि
शेषेपिरूपरसयोश्चक्षुर्ग्रहणाग्रहणव्यवस्थावद्विधिग्रहणाग्रहणव्यवस्थोपपन्नेतिपरिहरति।तदितियोग्यत्वनेनाध्याहृतापि

रा०
४

शाहृकेनालिधानविनियोगश्रुतिवशत्वेनिरस्ते दृष्टांतत्वेनश्रोत्राशयवशत्वात्तावोक्तिः।व्यतिरेकमुखेनश्लोकंव्याचष्टेयद्
ति।कस्मिन्नर्थेविधायकानांशक्तिरित्यपेक्षायामाहतथाहीति।श्रौतंविधिंभावनाविषयंकारकविषयंवार्थमित्यर्थः
श्लोकंव्याचष्टेश्रुत्यातावदिति।धात्वर्थस्यकारकत्वेपितदवच्छिन्नायाभावनायानिरूपणाशंक्येविध्ययोगात्पदश्रुत्यैव
धात्वर्थविध्यवगतेस्तद्व्यतिरिक्तानामेवकारकाणामर्थाद्विधिविषयत्वविधिस्वचनायांतरोक्तिः।कारकत्वेनश्रुतस्यसंख्या
देशमात्रत्वाकारकत्वायोगेपिकारकीभूतद्रव्यद्वारकारकत्वसंभवेविधेयत्वानपक्षवत्सूचनायोत्तरार्द्धव्याख्यानेतत्रश्रेयो ना
क्तिः।विध्यवगतानुष्ठेयत्वानुपपत्त्यासामर्थ्यतःकिंचित्समीहितंयत्पंगत्वेवधारितेश्रुत्यादेस्तद्विशेषसमर्पणमात्रेव्यापारः
द्विधापरिग्रहेश्रुतस्याथंगत्वंनाम्नीतिसूचनायानुष्ठानंयत्पंगत्वंस्यात्तत्त्वविध्यभावानाम्नीत्युक्तं।एकत्वादेर्विधिपरिग्रहापरि
ग्रहलक्षणविवक्षिताविवक्षितत्वसंदेहेप्येकस्यग्रहस्यसंमार्गादिकार्यंसर्वेषांवेतिफलसंदेहसिद्धिःकथमित्याशंक्याविवक्षि
ताविवक्षितत्वसंदेहेनैकत्वादेःकार्यत्वाकार्यत्वसंदेहसिद्धिंदर्शयितुमाहतेनेति।उपक्रमोक्तोविवक्षिताविवक्षितत्वसंदेहः ४
संभवोपपादनसमाप्त्यानुद्दिष्टीकृतमस्त्रहेतुपरामृष्टः।हवनादेवेदेसंभवतोविवक्षिताविवक्षितत्वसंदेहासिद्धेस्पष्टत्वेने

मात्रेण १

रू४ रूवे

कत्वादेस्संमार्गादिसावनाविशेषणत्वसदसद्भावसंदेहंदर्शयितुमाह तत्वेति साधनाइत्यांगत्वहेतुभूतकारकाकारकत्वसंदेहा
तरस्त्वनार्थकारकत्वेनेत्युक्तं विकीर्षितत्वात्मकेविवक्षितत्वेविधिस्पर्शस्य हेत्वार्थापंचमीविधित्सितैविवक्षितत्वेश इत्यत्रेतिमा
त्रेहेतुत्वं । तत्वविवक्षाविवक्षेतो विधिपरिग्रहापरिग्रहलक्षणार्थत्वेकस्माद्धेश्यसंख्याविधिनायत्यतेनवेत्येवसंदेहोनकृत
स्याशंक्याह तत्वेति । विधिशक्तिशक्यधीनयोर्विधिपरिग्रहपरिग्रहयोर्यद्विवक्षिताविवक्षितत्वाद्युक्तकृत्वारणंतन्मद
तु इति शिष्यप्रतिपादनफलपौरुषेयवाक्यव्याख्यासादृश्यापादनार्थमित्युक्तेकस्मात्त्वंवाक्यव्याख्यासादृश्यापादनंविनान
शिष्यप्रतिपत्तिरित्याशंक्यालौकिकत्वेनाद्युद्दिष्टस्य वेदवाक्यार्थस्य विसदृशव्याख्यानप्रकारकरणाशंकेरित्युक्तं । कथमित्यत्राप
रिग्रहापरिग्रहयोर्यद्विवक्षिताविवक्षितत्वाद्युक्तिरित्याशंक्योक्तं तर्णीतत्वउपमानंयस्यांगौणवृत्त्यांतदाश्रयणेनेत्युक्तं । कथमुप
मानमित्यपेक्षायांपरिग्रहापरिग्रहाख्यफलसामान्यदर्शनादित्युक्तं । नकेवलमेतदेव विवक्षिताविवक्षितत्वाद्युक्तकृत्वार
णंतेदेवमेवसमर्थनीयमितिग्रंथेत्पनेनोक्तं । व्याख्यार्थवद्यमीपरिग्रहापरिग्रहविषयं [illegible] किंत्वत्रज्ञापितसमानेतत्किंचिदपिक
र्तुंविवक्षातःतिलाद्याद्दोषयद्वेदविषयंविवक्षिताविवक्षितत्वाद्युक्तेकृत्वारणेकारणवाक्यव्याख्यासाद्याविख्यासविवक्षावि

वि१

न्या॰ वक्त्रोक्तिस्यात्तुयेतेइतिसमाधानांतरमाह अथवेति। ननुसंप्रदायानुसारतोव्याचक्षाणानांयाज्ञिकानांन्यायशास्त्रेति
५ श्रायाख्येष्ठाचिंता ननुकेत्याशंक्याह शब्देति। संप्रदायस्यपौरुषेयत्वेनमूलप्रमाणापेक्षत्वात् इहैकवाक्यादिविवक्षाविषयस्यसप्र
माणांतरस्यादर्शनात् दृष्टन्यायमूलत्वसंभवेचादृष्टमूलांतरकल्पनायोगान्न्यायमूलत्वावगतेर्व्याख्याविरोधेसंप्रदायाद्दे
दार्थावगमेपिविरोधेव्याख्यायावगम्यविधिशक्त्यनुसारेणैवयाज्ञिकैरपिव्याख्येयत्वान्नद्याविरव्यासाचिंतापिननुक्तेत्याशयः।
यद्वेच्छयानिरंकुशत्वान्नद्वेशेनशास्त्रार्थनिर्णयायोगाशंकानिरासार्थत्वेनायंश्लोकार्धोव्याख्यातः व्याख्यानिष्ठायाःस्वांतु
श्रत्वमेवविवृणोति मदेति। विवक्षाविवक्षोक्तेयार्थोविरव्यासाद्याविरव्यासार्थत्वमुपसंहरति ननुग्रंथकारस्यत्वुक्तयोर्विवक्षा तेनेति।
विवक्षाशब्दयोर्व्याख्याविद्धानिष्ठार्थत्वसंभवेपिव्याख्यानुक्तयोरात्माश्रयदोषापत्तेर्व्याख्यानिष्ठानिष्ठार्थत्वेनसंभवती
त्याशंक्याह अतइति। संवत्सरवाचिनासमाशब्देनकालोपलक्षणादतःसर्वव्याख्यात्वप्रतियोगित्वेनोपस्थापितादर्वाचीन
व्याख्यातुःसर्वकालेष्वनाजातायेव्याख्यातारस्तेषामिष्टंयत्तत्तेनार्वाचीनेनव्याख्यात्राविवक्षितमुच्यतेतेषांवानिष्टंयत्तद ५
विवक्षितमुच्यतइत्यर्थः अतोवेदेपिविवक्षिताविवक्षितचिंतानविरुद्धेतिप्रकृतोपयोगमाह तस्मादिति। स्वरूपेर्थेवेदे

प्रामाण्यात्सर्वस्य जगतश्चेतनाधिष्ठितत्वाभ्युपगमेनास्य हेतोरेवं विवक्षा विवक्षितोक्तौ समाधत्ते। न वेदादपीति। यो वेदे
ष्ठतिष्ठन्वेदानंतरो यमयति यो वेदान्वेत्ति यं वेदा न विदुर्यस्य वेदाः शरीरमेष त आत्मान्तर्याम्यमृत इत्युपनिषत्प्रामाण्याद्वेदा
दिष्वात्मानो येषु प्रतिष्ठिताश्चेषामयमिष्टानिष्टादृष्टातिशयो विवक्षा विवक्षाः शब्दवाच्य इत्युक्ते कर्मजन्यफलोपभोगार्थं दे
हाधिष्ठातृत्वेन जीवैर्नित्यानां वेदानां कर्मानर्जितत्वेनाधिष्ठानायोगात्परमात्मनश्च देहानधिष्ठातृत्वाद्वेदादीनां चेतनेनाधि
नव्यापारत्वानुपपत्तेः शब्दशक्त्यालोचनावशेन शब्दव्यापाराच्चेतनेष्ठानुमानायोगेन सदसज्ज्ञानविचितानुपपत्तिमाशंक्य
परमात्मनश्च कर्मजन्यफलोपभोगार्थं देहानधिष्ठानेऽपि कार्यकारणप्रतिनियमसिद्धौ सर्वजगतश्चेतनाधिष्ठानांगीका
रणात्परमात्मनोऽपि वक्तृत्वं चापि माविच्छिन्नसर्वज्ञत्वेनोच्चारतेति देहाद्यपेक्षत्वे वक्तृत्वाद्यपेक्षत्वेऽपि वक्तृत्वस्मृतेर्वेदेष्वधिष्ठातृत्वोपप
त्तिश्चवनार्थं त्वेनवृत्तेन विहिते विच्छिन्नयत्नस्यत्वे नित्येष्वसर्वगतेरपि व्यतिरिक्तपदार्थत्वो वर्णैर्नाशोपपद्यत इत्यनेन न्यायेन
पदावयवविदृग्गाद्यवयविनो वेदावयविनश्चानुपपत्तेरनारब्धावयविकानां चावयवानां देहत्वाद्दर्शनाद्वेदादीनां देहत्वा
योगेन इदं शरीरं कौंतेय क्षेत्रमित्यभिधीयते। एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विद इति देहाद्यपेक्षत्वेनमधिष्ठायकत्वात्तत्र वलत्वपा

रा· द्वैतत्वायोगमाशंक्योपनिषत्प्रामाण्योपपादनायस्थूलावयविकेष्वपि ऋग्वेदादिशब्दवाच्येषु मंत्रब्राह्मणसमूहेषु त्वेतज्ज्ञाना
६ भिधानात् नोक्ता ॥ ननु पंचपादत्वंयं षष्ठ्याद्यादेशेन्नगपत्यं इत्यादिस्मृत्यालोचनया महाभूताधिष्ठितस्यैवात्मनो ज्ञाने
6 दिमत्वावगमाद्देहाधिष्ठितानामात्मनां ज्ञानानात्वेन तत्सर्वकविवक्षासंभवात् संभवेपि प्रमाणांतरगम्यार्थत्वानुवादत्वं देहा
धिष्ठानातिरिक्तकथितायाश्रयरेतदवगमशक्यत्वात्तदसद्भाववित्तानयुक्तेत्याशंक्याह माहानोतिकेति । यथा इत्यर्थसंजो
वाय्वाकाशाख्यमहाभूतास्वदेहाधिष्ठितानामात्मनां चेतनाख्यज्ञानवत्त्वात्सर्विका विवक्षा संभवति तद्वल्लेन प्रदेहे छंद
हेस्मिन्नित्यादौ वाक थितापि वक्तृत्वाद्यविवक्षा प्रमाणांतरागमोपि तदर्थे शब्दशक्यालोचनयैवास्यैर्ज्ञायते तथर्ग्वेदादि
देहाधिष्ठितानामप्यात्मनां चैतन्याख्यज्ञानवत्त्वात्सर्विका विवक्षा संभवति शब्दशक्यालोचनयाचार्यैरपि ज्ञातुं शक्य
त इति तथर्ग्वेदादियादेहाधिष्ठितानाम इति वक्ष्यमाणान्वयेनव्याख्येयं । अकथितवक्ष्यवनायां तर्गतोक्तिः प्रमाणांतरव
शत्व निरासार्थः शब्दशक्यैवेत्यकारः ॥ ननु देहानां पार्थिवत्वव्याप्तेर्ऋग्वेदादीनामाप्यप्रकपार्थिवत्वनिह्नव्याद्यर्थदेहत्वनि ६
हृत्य वगमानामात्मातिरधिष्ठानयुक्तमित्याशंक्याह हेहेति । पृथिवीपरमाण्वादीनां देहप्रकृतिभूतानां देहारंभवेधिनाद्वे

हानांभिन्नाश्चप्रकारा इत्युक्तेप्रकृत्यारंसवैचित्र्यनिमित्तापेक्षायामपरमात्मनांजीवानांदेहादिविचित्रकर्मजन्यविवि
त्रफलोपभोगापादकास्सर्वास्स्वशक्तिवशात्तुगाध्युक्तेतत्स्त्रस्तुद्वायाश्चस्थित्याश्चकिंदेहेत्रकृतिद्वारावाद्यांङ्गल्पस्य
चभूतांतरेष्वपिद्वावादेहत्वस्यपार्थिवत्वेनव्याप्तिरसिद्धेतिपरिहाराशयः।वैचित्र्यंविहृणोतिपार्थिवेति।स्वेदजांडजो
द्भिज्जैरादिशद्वोक्तैःसंख्याहरणं।तोयवाङ्गल्योपपादनार्थंस्विदावयवरूपतोक्ता।वायुवाङ्गल्योपपादनार्थंत्रमंती
त्युक्तं।अग्निदृष्टातेनतेजोवाङ्गल्योपपादनार्थंत्रमंतीत्युक्तं।गोर्वा।त्विमेनसौर्येणतेजसाप्यायंतइत्युक्तं।वाक्यशेषेणे
वयःसर्वभूतानिब्राह्मणोनित्यमर्वति।सगच्छतिपरंस्थानंतेजोमूर्तिःपथर्जुनेतिमानवास्तिधानेनचतेजसामांदेहानं
चेतनाधिष्ठितोपपादिता।नास्तिहितइतिपाठेनाधुरूपः।जीवात्मनोस्वकर्मोपात्तफलोपभोगप्रयुक्तदेहाधिष्ठा
तृत्वसंभवेपिवेदाधिष्ठातृत्वेनास्मितस्यपरमात्मनश्चकर्तृलोकद्वारातावान्नदेहाधिष्ठातृत्वंसंभवतिवेदानांचनित्याचे
नात्मकर्मोपात्तद्वारानतद्देहत्वसंभवतीत्याशंक्यानित्यानांवेदानांद्योमहदृष्टांतेनपरमात्माधिष्ठितत्वमुपपादयितुम
हतश्चेति।कर्मार्थंस्वथाशद्वोनउदाहृतीतिकवेत्युक्त्यर्थः।परमात्मनोनश्वरव्योमसिवाकशीतिक्रुतेश्चप्रयोजनाभावा

माशंक्यभोक्तृत्व

देहानधिष्ठातृत्वेन[illegible]वेदानांचभिन्नत्वेसिद्धेतत्सवितुर्वरेण्यमितिसवित्रधिष्ठानतच्छब्दवाच्यब्रह्माख्यपरमात्मा
त्रिधायियागायत्र्याह्निर्णीयमाणेनवारिणेजातस्त्वुक्तं।तद्योहंसोसौयोसौसोहमित्युपनिषद्युक्तेश्चसूर्यआत्माजगतस्त
स्थुषश्चेतिमंत्रवर्णाच्चब्राह्मणा।सवित्रधिष्ठातृत्वावगतेश्चतस्यदेहाधिष्ठानस्यापिचात्मनोहृदयाधिष्ठानोपासनवत्काह्म
7 व्योमाधिष्ठानस्यापिव्योमांतर्गतसवितृमंडलाधिष्ठानोपासनाविरोधः॥कश्चाश्रुतेर्व्योमशरीरताश्रुतेरुपपन्नायांखंब्र
ह्मेतिश्रुत्याव्योमशरीरतयोदितस्तुक्तं।यआकाशेतिष्ठन्नाकाशमंतरोयमयतियस्याकाशंवेत्तियमाकाशोनवेदयस्या
काशःशरीरंएषतआत्मांतर्याम्यमृतइतिश्रुत्यंतरस्सूवनार्थश्चकारः।नित्यस्यापिनियाम्यत्वलक्षणलोथ्यत्वाद्देहत्वस्या
पपत्तिस्सूवनार्थानित्योक्तिः॥नचैवमपिदेहानांभौतिकत्वव्याप्तेर्वेदादीनांभौतिकत्वव्यापकनिवृत्त्यादेहत्वनिवृत्त्यव
गमान्नदेहताइत्युक्तेत्याशंक्यमहाभूतगुणानामपियोरूपेषुतिष्ठन्रूपादंतरोयमयतीत्यादिश्रुतिसमाम्नाताद्देहत्वाव
गतेर्भौतिकत्वेनापिदेहत्वस्याव्यभिचारसिद्धेतिसूचयितुमाहरूपेति।देहत्वोपपादनार्थंनियमलक्षणसंयोगाधिष्ठानतासं ७
[illegible]संयोगहेतुशब्देनोक्ता।पृथिव्यादिमहाभूतवत्समुदितानामेवरूपादीनांदेहत्वशंकानिरासार्थंप्रत्ये

कमित्युक्तं। शब्दब्रह्मवादस्य च चेतनाचेतनयोर्ब्रह्मशब्दयोस्तादात्म्यादुपपन्ने शब्दो ब्रह्माधिष्ठानमित्येवं व्याख्येयं तत्राच्छब्दा
त्मकानामपि वेदानां देहतां ब्रह्माख्यस्य च परमात्मनोपि देहाधिष्ठातृतां शब्दब्रह्मवादिनामपि मते प्रकृतत्वमयुक्तं वेदाद्यधिष्ठातृ
त्वेन ज्ञसिद्धेश्च यदि तु माह शब्देति। यद्वेदाख्यं शास्त्रं शब्दब्रह्मेत्युच्यते तत्परमात्मनाधिष्ठितमिति कृत्वेत्यध्याहारेण योज्यं। अ
नादिनिधनं ब्रह्मशब्दतत्त्वमिति शब्दमात्रस्य ब्रह्मत्वोक्तावपि शास्त्राख्यैश्वर्ययोगिकूटस्थनित्यं शास्त्रं विनानुपपन्ने वेदाति
रिक्तस्य च शास्त्रस्य कूटस्थनित्यत्वाभावाद्वेदाख्यशास्त्रमिति विशेषितं परमात्माधिष्ठानमात्रेण तर्हि चेतनाधिष्ठितत्वसिद्धेः क्षेत्रज्ञा
धिष्ठानोक्तिरनर्थिकेत्याशंक्य द्वा सुपर्णा सयुजा सखाय इत्यादिश्रुत्यालोचनया सर्वस्य साधारणासाधारणचेतनद्वयाधिष्ठान
त्वावगतेः सर्वसाधारणपरमात्माधिष्ठितस्यापि प्रति विवक्षन्त्यासाधारणक्षेत्रज्ञाधिष्ठितत्वोपपत्तिसूचनार्थं सर्वमेकेनेत्युक्तं। स
र्वस्यैकाधिष्ठितत्वे वेदमात्रस्यैकाधिष्ठितत्वोक्तिरयुक्तेत्याशंक्य सर्वेषां च स नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक् वेदशब्देभ्य एवादौ
पृथक्संस्थाश्च निर्ममे इत्यादिस्मृत्यालोचनया सर्वस्याभिधानातिशेषजातस्य वेदान्तर्गतत्वाद्वेदात्मकत्वसूचनायेदमित्युक्तं। रूपा
दिदृष्टान्तेनाचेतनानामपि वेदानां देहत्वसंभवेऽपि ज्ञानसाधनेन्द्रियाद्यभावात्परमात्मवत्क्षेत्रज्ञानाधिष्ठानेऽपि ज्ञानानुप

मि२

पन्नेस्मत्पूर्विका विवक्षानसंभवतीत्याशंक्य निरस्यति शब्देति केज्ञानस्यैव विवक्षोपपत्तिं योजयति। तथेति। यथा माहाभौतिकदेहे
ष्वात्माधिष्ठानाच्चैतन्याख्यं ज्ञानमस्ति तथर्ग्वेदादयोपि देहत्वेन श्रुतेः तो कथं वेदादेहानां नात्मसंगस्तथा से ज्ञानं च विनायोगाच्चैतन्या
ख्यज्ञाना श्रिता इत्यर्थः परमात्मन एव वेदान्तस्वार्थप्रतिपादने नियंतृत्वे वेदास्य ज्ञेमज्ञाधिष्ठातृत्वेन ह्येतज्ञाय्यपदेशपर्वा [illegible] ज्ञा
नत्वोपपत्तेः साधनासाधेन ज्ञानासावाशंक्य निरासः सदेत्यनेनसूचितः शब्दब्रह्मैव देवत्र शब्देनोक्तं स्यादित्याशंक्य वेदरूप
इति यमवोवामयेन वेदा वेदऋग्वेदं यजुर्वेदं सामवेदमिति श्रुत्या प्रत्येकमसाधारण्येन ऋग्वेदादीनां हवोके सर्ववेदसाधार
णत्वाच्छब्दब्रह्मणः प्रतिवेदमसाधारण्येन ज्ञेयत्वस्यैवलत्वात्य स्वनार्थं पृथक्पृथगित्युक्तं। यथा च लौकिकदेहस्थानामात्मनामंत
र्गतापीच्छाशक्तिरालोचनयान्यैर्ज्ञायते तथा वेददेहस्थानामपीत्याह तेषां चेति। वेदत्वेज्ञाशयविषयविवक्षा विवक्षोक्तिपूर्वक
पसंहरति विधीति। शब्दब्रह्मवादास्फपगमे उब्रह्मणोपि सर्ववेदात्मकदेहाधिष्ठातृत्वाद्विवक्षा विवक्षेत्र ज्ञुशक्येते ते च विधिश्र
क्तितो ज्ञायेते इत्याह शब्देति। एवं शब्देन प्रत्येकं वेदाधिष्ठातृणां दृष्टांततोक्ता। नत्वनादिनिधनं ब्रह्मशब्दतत्वं यच्च ज्ञितं। दिवर्त्ततेर्थ
भावेन प्रक्रिया जगतो यत इति वदद्भिः शब्दब्रह्मवादिभिः शब्दब्रह्मव्यतिरिक्तार्थनिरासात्तस्मिन्नेवार्थविवक्षा उपपन्नेस्मद्विष ८

घयत्वेनविवक्षाविवक्षोक्तिर्व्याख्यानमुक्तेत्याशंक्याह नादीतिअर्थापत्त्वेसर्वप्रमाणविरोधापत्तेरसिद्धेयवानिनोऽर्थशब्दा
कृदंताउत्पन्नेनसावप्रत्ययेनवाच्यवाचकसंबंधोक्तिमंगीकृत्यवाच्यविषयशक्तियुक्तत्वेनविविधश्चार्थतयार्थभावेनविह
त्फकेव्याख्येयवस्तुन्नायादिनिधनत्वोपपत्तिनिष्टशब्दब्रह्मणोवेदेवेदार्थाधिष्ठानतोकाशब्दब्रह्मपत्तेथेवंवेदत्वेनज्ञाप
कारेणविवक्षाविवक्षाशब्दयोर्व्याख्यासुख्यरत्याद्युक्तेत्यर्थःउपासनाविधिशेषत्वेनांतर्यामिब्राह्मणादेश्वरूपार्थपरत्वा
तावाकार्यकारणप्रतिनियमस्यावशक्तिर्थ्यवस्थयोपपत्तेःसर्वजगतश्चेतनाधिष्ठितत्वेप्रमाणाभावात्परमात्मनश्चयोयमश
रीरःप्रज्ञात्मेत्यशरीरत्वश्रुतेःजीवात्मनोकर्मानपेक्षाणांदेहाद्यधिष्ठातृत्वात्तदुरक्यहृतिव्याख्यानस्थाल्फत्वयमाचूवक्ष
वनार्थोपिशब्दःवेदवाक्येषुविवक्षाविवक्षासंदेहस्यापवजुर्द्धोपपादितंयुक्तत्वमुपसंहरतिततश्चेतितस्माच्चैतत्किंचिदपिक
र्तुंविवक्ष्यतइत्यादिलाष्यादेवविशेषसंदेहावगमश्चवनार्थेनविवक्ष्यतइतिस्यापयिष्यतीत्युक्तं।एकवदुक्तंकर्मैकथ्यइथ्य
थ्यात्तुभेदंविधानंवैकवद्युक्तंइत्यस्यैकस्याज्ञेयमित्येवंद्विधासूत्रंश्रयस्वर्वपक्षमाहकिंतावदिति।श्रुतिसंयोगंविधि
श्रुत्याशयत्वेनव्याख्यातुमाहसर्वचेति।नचक्रियात्मनःकारकत्वेनविधाव्ययास्फपगमात्संख्यायाश्चकारकीभूतविधे

यद्द्रव्यविशेषणत्वद्वाराकारकत्वमभ्युपगमनीयत्वात्तथाहादेश्वद्वारस्मृतस्यद्रव्यस्येहाविधेयत्वेनततद्द्वाराकारकतयावि
ध्ययोगात् विधिश्रुत्यसंयोगइत्याशंक्य श्रुतिसंयोगोपपादनप्रतिज्ञां तावत्करोति। तत्त्वेति। कारकत्वेन कारकविशेषणत्वेन वे
ति सर्वात्मनेत्यस्यार्थः। कारकविशेषणत्वेन तावद्विधेयत्वमुपपादयति तत्त्वे कस्मादिति। अन्नतिमतत्वसंख्यनायैकशब्दश्च द्रव्या
9 दिविशिष्टक्रियाविधानस्यथानुपपत्त्या विधेयक्रियाविशेषणस्य तद्द्रव्यादिविधिकल्पनावत्संख्याविशिष्टद्रव्यविशिष्टक्रियावि
धान्यथानुपपत्त्या क्रियाविशेषणद्रव्यविशेषणस्य तत्संख्याविधिकल्पनापियुक्तेत्यर्थः। स्वरूपेण च प्रकृतकर्माङ्गत्वेन च यथा द्रव्यस्य
साव्यपिसमागी व यिद्वे नाशासवाद्विधेयत्वोपपत्तिरित्याशयः। अष्टाकपालादिवाक्ये च क्रियाविशेषणपुरोडाशविशेषणकप
लविशेषणस्य तत्स्याष्टत्वादेरपि विधिघटीते विशेषणस्य सुतरां विध्युपपत्तिरिति सूचयितुमाह एवमिति। अर्थात्क्षेपलभ्यत्वाद्वा नेका
र्थविधिर्नगौरवं शाहस्थापयती त्यर्थान्तरन्यासेनाह परस्परेति। अद्रव्यस्य द्रव्यस्य क्रियाविशेषणत्वे द्रव्यविशिष्टक्रियाविधिनाद्र
व्यविशेषणानां हपातसंख्यादेश्च क्रियाविशेषणत्वाभावेनद्विशिष्टस्य द्रव्यस्य क्रियाविशेषणत्वायोगात् कारकविशेषणत्वेन
विधेयत्वानुपपत्तेः कारकत्वेनैव ग्रहैकत्वस्य विधेयत्वमुपपादयितुमाह अथवेति। यद्यपि द्रव्यविशेषणपर्यन्तं विधिः सत्ययो ६

संख्या।

नगच्छेत्तत्तस्य विशेषणविशिष्टक्रियान्वयानुपपत्तिलक्षणयैवार्थोपपत्त्याद्यपि विधानुमिष्यते तथापि ग्रहैकत्वस्यापि त-
वनाविशेषणतेत्येवं ग्रहैकत्वविधानं प्रतिपादनीयमित्येवं तथा शब्दार्थतत्त्वशब्दापि शब्दाध्याहाराद्यनभ्युपगमेन योग्यं ग्रहा
यदीत्यसंदिग्धे संदिग्धवचनं नाम वचनं कथं चिच्छब्दार्थे गच्छति नावेतद्युक्तं तत्रैति च शब्दाध्याहारकल्पः उद्देश्यविशेषणस्यो
द्देश्यत्वेन क्रियान्वयानभ्युपगमे प्रत्युद्देश्यं वाक्यसमाप्त्यापत्तेरुद्देश्य। द्वयस्यैकक्रियावशीकाराशावेनान्योन्यानियमाऽदुद्देशो
पादानयोरेकस्मिन्नप्यनुपपत्तेरुपादेयत्वेन क्रियान्वयायोगाद्ग्रहैकत्वयोर्विशेषणविशेष्यत्वायोगे नैकपदलक्षणायाः श्रु
तेः श्रुद्धिषयत्वायोगान्नादृष्टविषयत्वमापाद्यो क्रियान्वयबाधकत्वेऽशोकतेन तु चेति। पदश्रुते श्रुत्यादृष्टविषयत्वाभ्युपगमेनैव ग्र
हाणां निर्ज्ञातदशासंख्यत्वेन स्वरूपतः संख्यानपेक्षत्वात् संस्कार्यस्वरूपेणैकत्वेऽपत्यां ग्रहावगतेः संमार्गता वनानुपयिता संख्यासं स्कार्य
मार्गरूपाङ्गत्वस्यैकत्वस्यातादवनागत्वाविरोध इति नैष दोषः इति। वस्तुत्वतात्व निबन्धनोद्देश्योपादेयत्वयोः शब्दव्यापारविषयत्वात् स्व
पदोपात्तयो रेव सत्त्वोपपत्तेर्ग्रहणमिति द्वितीयोक्त्याप्येकत्वस्यानुपयोगित्वेनासंस्कार्यत्वान्नात्मकगुणवत्प्रतीतेः सामान्यात्
क्रियत्वेनाश्रयद्रव्यापेक्षायामेकपदलक्षणायाः श्रुतेराश्रयद्रव्यसमर्पकत्वेनाविरोधसंभवे विरोधापादकाग्रहार्थतावि

प्र २ मा रु ३ वाक्यीयप

त्व २

रा. वयवककल्पनायोगमसिद्धेत्याशङ्क्याविरोधभावमाहसिद्धेति। विरोधेसत्यपेकत्वस्याक्रियायोगत्वं विना विधेयत्वायोगात् अक्
१० त्वकत्वग्रहांशेश्यानुपपन्नेर्वाक्यीयोपिक्रियान्वयोनबाध्यतइतिपरिहारांतरमाहाथवेति। अकृत्वकविशेषणविशेष्यभाव
सिद्धौवापेक्षातएवक्रियान्वयःश्रुत्येतिपरिहारांतरमाहयद्वेति। नादर्थाविषयश्रुत्यभ्युपगमेवैकत्वस्याक्रियान्वितग्रहान्वय
10 निमित्तक्रियान्वयपक्षात्सर्वानात्मकारांतरेणैकत्वान्वितस्यग्रहस्यक्रियान्वयरूपेणाविरोधमाहाथवेति। स्वरूपमात्रार्थत्वाप
त्त्यानर्थक्यापत्तिरर्थान्तिमात्रश्शङ्कपराशृष्टा। संस्कार्यत्वेनैकत्वस्यक्रियान्वयाभ्युपगमेतस्यैकाभिधानश्रुतेकपदोक्तग्रहान्व
कसंस्कार्यत्वश्रुतीनेश्यतेग्रहस्यैकत्वस्यक्रियान्वयायोगात्सत्तुद्रव्यवाक्यसमाप्त्यनुपपत्तेर्ग्रहस्यैकत्वान्वयसर्वकःक्रियान्वयग्रहणा
त्वेनतुक्रियान्वयाभ्युपगमेह्यनीयायाःकारकसामान्यलक्षणार्थत्वापत्तेर्योग्यत्वाद्गुणप्रधानभावावधारणेसतिद्वयोर्विधिक
यत्तुल्यत्वयोतनार्थसमानदेशोक्यालक्षणयैकाकालतोक्ताएतदेवश्रुतप्रबंउपपादयति। कुतइति। विशिष्टत्वेनश्रुतोयोर्थोभावनं
विशिष्टे २ विशिनष्टिसोर्थस्वापाक्षाद्विशिनष्टिनत्वन्यविशेषणावस्थइतिकृत्वासोविशेषणप्रर्वनानांप्रविशतीत्युक्तेनउपपादनार्थत्व १०
दनायाविध्यानार्हत्वाकास्पसिद्धौचविशेषणापेक्षत्वादविशिष्टेनचविशेषणेकात्वाभिसिद्धिरितिवकुंविध्यत्वाकर्मत्वतात्प्या

पि

त्तावनोक्तायौगपद्यपक्षे सर्वोक्तिः सा हि त्यलक्षणार्थो भावनापि विशिष्टमेव ग्रहं गृह्णाति न त्वगृहीतविशेषमित्या
ह गृह्णातीति । सतीत्येककर्तृत्वे तस्य ग्रहस्य क्रियान्वये तस्यापि ग्रहवद्विधान्वयात् साक्षात्स्वक्रियान्वयायोगेनाश्रयद्वयापेक्षा
यां पदकृत्यं वगतग्रहाद्वयित्वनियमादवघातस्तावनार्थस्यापि विशेषणस्योदूखलकुशलार्थत्ववत्तद्ग्रहार्थतोपपादि
तान्यवतीति प्रकृतोपयोगमाह एवं चेति । एकाभिधानश्रुत्या चैकत्वस्य कारकविशेषणत्वावगतेः कारकत्वस्य च क्रिया
न्वयित्वरूपत्वेन कारकद्वारकक्रियाविशेषणत्वादेकपदश्रुत्यैक ग्रहविशेषणत्वबाधः इति परिहारां[redacted]तरमाहाग्र्येति न तु
सत्वप्रधानानि नामानीति नामपदे तु प्रातिपदिकार्थप्राधान्यं प्राधान्यस्मृतेः कारकस्यापि ग्रहविशेषणत्वात् कारकैकत्वयोः स
म्बन्धेन मिथो न्वयायोगान्नैकत्वस्य कारकविशेषणतायुक्तेत्याशंक्याह प्रत्ययार्थत्वाच्चेति प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूतस्तयोः
प्रत्ययार्थः प्राधान्येनेति प्रत्ययार्थप्राधान्यस्मृते लिंगसंख्यापेक्षया च प्रातिपदिकार्थप्राधान्यस्मृतेरुपपन्नेः कारकमेव प्रधान
मित्यर्थः प्रयोजनवत्त्वसत्त्वत्वयार्थस्य कारः न तु प्राधान्येपि कारकस्याद्रव्यत्वेनैकत्वाख्यगुणाश्रयत्वायोगात्तद्विशेष्यं सं
ख्योः स्वप्रत्ययार्थत्वाविशेषेप्येकस्मिन्पदे नैकेषां प्राधान्यायोगादेकस्यैव प्राधान्यावगते कारकत्वस्य क्रियान्वयित्वेन प्रयोजनवत्त्वा

प्राधान्यवतीति लिंगसंख्योः

रा. सवतीत्याशंक्याह सर्वं वेति। कुंकुमस्योङ्गाश्रितत्वापि राजशेषत्ववत्संख्यादेर्ईद्याश्रितस्यापि कारकं प्रत्यंगतानविरुद्धत्वा
२२ शयः। अत एव कारकद्वारैकत्वस्य क्रियात्वयाधकत्वाविधेयतेत्युपसंहरति तेनेति। विशिष्टविधानाद्वावाक्यभेदापत्तेर्युक्तिमेकत्व
विधानमित्याह तत्वेति। प्रत्येकत्वविवक्षाधिकरणन्यायेनैतदेव द्रढयितुमाह वस्तुतीति हीति गौरवनयेन त्वेकत्वस्यापि विधेयत्वाल
पगमे दशापवित्रादेरप्यविधेयत्वंस्यादित्यर्थान्तरन्यासेनाह यथैवेति। नन्दूद्देश्यपदेन गृहस्याक्रियावशीकारयोगान्नक्रियाङ्ग
त्वेनैकत्वेन विशिष्यनियमः स्यान्न वेत्याशंक्याह सर्वं सावेति एकक्रियाविशेषणत्वस्याद्योग्यनियमहेतुत्वादुद्देश्यस्यापि वाक्या
र्थत्वात्क्रियाविशेषणत्वाविरोधान्नियमोपपत्तिरित्याशयः। वाक्यभेदप्रसंगेनोद्देश्यविशेषणविवक्षानुपपत्तिमाशंक्यावश्यवक्त सु
व्यत्वं तस्योद्देश्योपादेयत्वस्योद्देश्यापाराविषयत्वाद्वाक्यभेदापत्तेः किंच नार्थवत्ययापशुमालभेतेति साध्यस्यादर्शयन्पूर्व
पक्षमुपसंहरति तस्मादिति। नन्दूपादेयस्थलिंगविवक्षादृष्टान्तो नैकत्वयुक्तवाक्योदाहरणस्योद्देश्यविशेषणमात्रावलक्षणा
र्थत्वघटीतेः संख्यामात्रविवक्षोपसंहारो न युक्त इत्याशंक्याह अंपस्थश्चेति। उद्देश्यविशेषणविवक्षायां वाक्यभेदापत्तिलक्षणस्य
यस्याविवक्षासाधकस्य तुल्यत्वेपि यथोक्तनयपदानर्थक्यपरिहाराय यो नयस्त्वद्योद्देश्यं तदन्तर्गतत्वेन विवक्षाशंकाधिक्यान्नेहोदाहर २२

संख्या

रणत्वंतथास्वर्गकामस्योपादेयत्वशंकाधिकार्यविचारेणलिंगपर्यवसानादुपपत्तेर्वाक्यभेदापत्तिलक्षणन्यायउत्पत्वेथउ
दाहरणतेतिस्वनार्थक्ष्यायशाहः स्वर्गकामपदस्योपादेयकर्तृसंख्यावाच्याख्यातसामानाधिकरण्येनोपादेयार्थत्वशंका
पितत्र्यैवस्वर्गकामपदस्यफलसमर्पकत्वात्फलस्यचाउपादेयत्वात्कर्तुरेवचफलभागित्वात्सामानाधिकरण्येनोपादेय पपत्ते
र्थत्वरूपादेयार्थत्वाउपपत्तिरित्येवंकस्मान्ननिरस्येत्याशंक्याहमाभूदितियथात्वधिकरणेपोनरुक्त्यतयाउत्तयत्वस्योद्देश्य
तत्वत्याशंक्याहविद्वद्यान्निर्गमनेनपंचशरावेधिकार्येकहविरान्निर्गमनापिचेति विवेकायपक्षेनिरसिष्यमाणत्वेननिरस्यते चेतिप
तथास्वर्गकामपदस्योपादेयत्वशंकाद्रुमानेनज्योतिष्टोमादावधिकारीसर्वोपिविवेकायनिरसिष्यमाणात्वेननिरस्यतइत्य
र्थःसर्वेपाललक्षणत्वादविशिष्टैहिलक्षणायहजात्याद्युक्तलयिवेतिस्वाधत्वयेनाविधेयत्वसिद्धार्थोद्देश्यवत्वस्वनार्थविराध
श्रद्धोतयन्सिद्धान्तमाश्रितेयत्नाकीरितियहोद्देशेनविधिंविनासंमार्गस्यतद्गुणत्वासिद्धेर्ग्रहशब्दस्यपात्रवाचित्वेजात्याग्रह
णसंस्कृतसोमवाचित्वेवादिशब्दोक्तेनसंस्कारेणोपलक्षितानांप्रकृतापूर्वसाधनीभूतानांग्रहद्युक्तीनामुद्देश्यत्वात्वद्यथ
विध्यपेक्षितत्वाच्छह्द्व्यापारविषयत्वावगतेःप्रकृतापूर्वसाधनत्वस्याविध्यन्तरविषयत्वाधीनत्वान्नद्विपक्षस्यचविधेयत्वा

रा· योगात्तथाहात्प्रथित्वेन संमार्गविधानेपि यहश्चक्तस्य ग्रहत्वव्याप्यस्य सर्वसाधनांशलक्षणार्थत्वेनाविधेयत्वात्तत्रक्षित
१२ स्यात्सर्वसाधनांशस्य विधानतः विषयत्वेनाविधेयत्वाद विधेयस्य च विधेयद्वारत्वानुपपत्तेर्निर्द्वारस्य चैकवाक्यनिश्चितत्वेन
कारकतया विध्ययोगाद विवक्षितत्वाशयः यहश्योद्देश्यत्वसिद्धौ प्राधान्यं संमार्गस्य चांगत्वमुपपादयन् श्लोकं व्याचष्टे ग्रहता
वदिति। लक्षणत्वेपि स्वरूपेण ग्रहकिलक्षणयाष्टवर्षब्राह्मणत्वेनोपनयनसंस्कार्यतयोद्देश्यतया ब्राह्मणत्वं केवलं क्षितिताया
२५ अनुपनयनात्वप्रथित्वेन विधेयत्वाद ष्टवर्षत्वविशेष्यत्ववत् ग्रहत्वकेरपि संमार्गत्वप्रथित्वेन विधेयत्वादेकत्वविशेष्यत्वोपपत्ते
र्विधेयत्वे विधानर्हाः सर्वसाधनांशलक्षणाप्रदर्शनार्थमेवं च तदुक्तं। एवं च सति वैरूप्यपरिहाराय यागपि सर्वसंमार्गत्वाद्ध्याह
त्वेति। ग्रहैकवाक्यपक्षे कश्चसामान्यं सर्वपक्षोक्तमपि वैरूप्यापत्त्यनापत्तिवैषम्याद्देवायुक्तमित्याह यदिहेति। प्रधानानां च
मीत्वयोहिमाहित्यस्या विवक्षितत्वात्तत्रातिग्रहं सम्मार्गश्चत्वपवगते श्रुत्याश्च शास्त्रात्त्वाधीनत्वाच्छास्त्रभेदोक्तिः। वाक्यल
त्वात्त्वेनात्त्वेनेश्चशास्त्रानधीनत्वादेव दत्त यद्दद्दत्त विष्कमित्रारोज्योतामितिवद्भिन्नपदोपादानासंसवेप्रत्येकंवा १२
क्यसमासेश्चकल्पनाभावेन शास्त्रभेदानुपपत्तेश्च परितोघात्वमतेन शास्त्रैकोव्यपरितोघात्वमतेन शास्त्रैकोप्य

न्योत्या न पेक्षैकग्रहसंमार्गानुष्ठानस्य तथाविधज्ञानभेदाधीनत्वान्नेदमनुपपेत्यप्रतिग्रहं संमार्गाकरणे गृह्यन
क्रियाणे नहि विषयं ज्ञानं बाध्यते त्याह तथापीति। ज्ञानस्यार्थैक्यात्मकपगमेऽप्रतिग्रहं संमार्गविषयत्वं ज्ञानस्य बाध्यते ति
विशेषणप्रधानार्थत्वेन व्याख्येयं। न तु ज्ञानप्रामाण्यस्यानुष्ठानाधीनत्वान्नानुष्ठानमात्रेण ज्ञानबाधापत्तिरित्याशंक्या
हाबाधितेत्विति। प्रतिग्रहं संमार्गविषयज्ञानबाधात्कालेवेयाद्यो द्वितीयादिश्च संमार्गसंस्कृतो न क्रियते तस्मिन्ग्रहे दैवेऽस्य
लक्षणस्य व्यवायापत्तेस्तत्परिहारार्थं बाधो भक्तपेत्यत्राशयः। सामान्यागमाद्विशेषानवबोधाच्चेति हेतुद्वयोक्तेः संयो
गतो विशेषात्सुकरणाविशेषाच्चेति सर्वधर्मत्वहेतुद्वयोपलक्षणार्थत्वं स्वयन्सिद्धान्तमुपसंहरति तस्मादिति। सर्वेषां
ग्रहाणां संमार्ष्टव्यत्वप्रतीतिरित्यर्थः। अविशिष्टेहि लक्षणमितिश्च वाक्ययवचैकत्वविशिष्टग्रहत्वं संमार्ष्टव्यानां व्यक्तीनां
लक्षणं नविष्यतीत्याशंकोत्तरत्वेन व्याख्यानार्थं न त्विति शंकालाघवश्रुतत्वाद्येकत्वस्याविवक्षितत्वादयुक्तमाशंक्या
ह न त्विति। विशेषणत्वेनैकत्वस्य विध्यपरिग्रहाख्यायामविवक्षायां विध्यनर्हत्वरूपकारणेनकार्थं नैतदित्यादिनाथं
तात्पर्यं तस्माद्व्याख्यानुसारतस्त्वेति। विधिपरिग्रहोऽनुष्ठेयत्वोक्त्या लक्षितः एकत्वस्याप्राप्तत्वाद्विधानार्हत्वेऽपि वा

रां.
१३
13
वे५

कपलेदापत्त्याइष्टे क्रियायांवातादर्थ्यबोधाख्यविनियोगानर्हत्वेनपुरुषार्थानवबंधित्वाद्विध्यपरिग्रहंवक्तुं विधान
विनियोगोक्लिस्यांतदर्हत्वेलक्षितैस्तुअनुष्ठानकालेविधिस्त्कृत्यधीनश्चपुरुषप्रव्यादिवार्तिकेश्रूयमाणबोधाख्यविनियो
गस्यानुष्ठानोपयोगनिरासादविरोधः॥ तदेवोपपादयति विहितइतियस्मादुक्तदेवतात्वयाद्युक्तमितोविनियोगोप्राप्त
त्वेनविधानार्हत्वाद्भावनायांवकरणत्वेन विनियोगार्हत्वाद्विधिनागृह्यतेश्रुतोपिचवायव्यश्वेतालंलादिःप्राप्तत्वेनवि
ध्यनर्हत्वात्मस्मृत्यादिहोमश्चसक्काद्यर्थैनविनियोगानर्हत्वान्नादर्थ्येनविधिनानगृह्यतेतस्मात्तत्रविधिपरिग्रहेकार्य
श्रुतैर्वीवाक्यार्थैर्विधिविनियोगार्हत्वेअपेक्षणीयेइत्यर्थः॥ तस्मात्सकृतिप्रत्ययश्रुत्यभिहितानांपदश्रुतिविनियुक्ता
नामपिवार्थानांमध्येकोविधिविनियोगार्हस्यांगृहीतःकोवानेति चिंतायांतस्मिन्ध्येकोविधिविनियोगार्हतयासमर्पितः
कोवानेतिविचार्यमित्याह तदितिपंचम्यर्थेतदित्यग्रयं। वाक्यभेदापत्तेरपरिग्रहस्त्वनायैकवाक्यात्क्विश्यहेकत्वस्याविधि
वियोगानर्हस्त्रह विशेषणत्वेनविधिविनियोगानर्हत्वंविचारणानयुक्तेत्याशंक्यग्रहाश्रितेनैकत्वेनसंमार्गतावनाकुर्यादि १३
त्यादिवचनग्रहणक्रयथाश्रुपगमेनतस्यापिविधिविनियोगार्हत्वप्रतिरानाक्तात्तवचनग्रहनिर्युक्तेतिनिर्णयार्थंविचारण

स्मृतै ५

निम्बपात २

द्युक्तेत्युक्तं। नन्वद्वितीयासंयोगेनैकवचनस्य लोकदृष्ट्या विधिविनियोगानर्हत्वावगमाद्बहुवचनस्य तथात्वशंका नन्वयुक्तेत्या
शंक्याह मीमांसकाहीति। यायाशासावगतवचनस्यान्वयं तत्र निरासेन लोकावगतशब्दशक्त्युत्सारि वचनस्यान्वयवधारणा
र्थं विचारणा कार्येत्याशयः। ननु लोकावगतशब्दशक्त्युत्सारे संमाधीति वर्त्तमानापदेशस्य विधायकत्वान्निर्निमित्तं विधि
चिंतैव न युक्तेत्याशंक्याह वर्त्तमानेति। अप्राप्तार्थत्वेनास्य वर्त्तमानापदेशत्वायोगेन तत्सारूप्येपि पंचमलकारत्वावधारणा
न्नस्य च लोकप्रयोगाभावेपि लिङर्थे लेडिति लिङर्थे स्मृत्या विधौ साधुत्वाध्यवसेयं चिंतेत्याशयः। एवमपि लावमामात्रविधा
यित्वेन स्मृत्युपपत्तेरलौकिकार्थान्तरविधायित्वायोगान्नयुक्तेत्याशंक्याह केवलेति। एवं च सति लावनाविशेषणत्वेनार्थान्तरस्य
विधेयत्वान्नस्यांत्वविनियोगात्संमार्गग्रहतत्संख्यानां मध्ये किं लावनाविशेषणं किं वा नेति विधिविनियोगार्हत्वसिद्ध्यै विचार्यमि
त्याह किंमेति। संमार्गस्याकरणत्वेन ग्रहस्य च कर्मत्वेन विशेषणत्वाद्भिन्नार्थत्वेन समुच्चयावगते नियं चिंतानुयुक्तेत्याशंक्य संमार्ग
स्यापि लोकप्रसिद्धेन धात्वर्थस्य लावनाका[illegible]र्मत्वरूपेण विशेषणत्वमंगीकृत्येयं चिंतेत्युक्ते तथापि ग्रहस्य क[illegible] संमार्गलावनान्वया
[illegible]नाशंके: समुच्चयोपरिहार्य इत्याशंक्याह येन केन विद्वत्येनायत्वसंख्योपपन्नताशंकाशब्देनोक्तादेशापवित्रमपि कस्मान्न

वेति २

रा॰ चिंत्यत इत्याशंक्याह दशापवित्रेतिपदे शो वित्रमिति शब्दो यष्टकं बलदशाग्रंथ्यारघस्यार्थस्य सदशापवित्रशब्दो विवक्षित
१५ त्वेन निश्चितत्वान्नाद्यैः सह विचार्यत इत्युक्ते ग्रहकर्मत्वपक्षे दशापवित्रस्य करणत्वेन लिंगविषयत्वात्संगत्वयोपपन्नेर विचार्यत्वेपि
15 संमार्गकर्मत्वपक्षे ग्रहस्य कर्मत्वायोगेन करणत्वापत्तेर्ग्रहो वा करणत्वेन तादनाविशेषणं दशापवित्रं विचारोद्गजो तै वेत्याशंक्य
संमार्गस्यापि कर्मत्वपक्षे न घ्या कर्मकत्या उप्ता नायोगा क्रर्मापेक्षायां तत्कर्मत्वेन ग्रहा त्वयोपपन्नेरकृतकारणत्वकल्पनायोगाद्दश
पवित्रस्य करणत्वाद्याद्यातोक्यर्थसर्वेषामपि संमार्गादिष्विकर्मत्वेन विशेषणश्रुतेषु दशापवित्रशब्दस्य करणत्वरूपार्थकल्पत्वात्सद
नार्थप शापवित्रवाद्योशब्दार्थानविचार्यते संमार्गादीनां करणत्वेन विशेषणरूपवचनस्य किंरेदेत्वयं न न विचार्यते अपि तु विचार्यत एवे
त्युक्तं । ग्रहतदेकत्वसंमार्गाणां मध्ये ग्रहसंमार्गयोश्च लावकिं ग्रहएव लावनाविशिनष्टि संमार्गएव वेति नियोगेन विशेषणत्वं विधी
वा ग्रहो वा संमार्गो वेति विकल्पो वा ग्रहस्य संमार्गश्चेति समुच्चयो वा ग्रहसंमार्गयोः संबंधश्च समष्टिदायो वा यद्ग्रह विशिष्टः संमा
र्गः संमार्गविशिष्टो वा ग्रह इत्यष्टपक्षी निरूपणीका यर्थेत्याह ग्रहादीनां वेति । लावना विशेषणत्वं चिंतायां विधेयत्व सिद्धरूपयो
गित्वमाह विशिनष्टीति संमार्गैकत्वयोरष्टपक्षीमतिदिशति संमार्गेति । ग्रहैकत्वयोरप्यतिदिशति विचार्येति । तथा किं संमा १५

विशिष्टोग्रहएवभावनां१ संमार्ग३

गएवचेत्यादिरूपात्तृतीयोविशिनष्टि एकत्वमेवचेत्यादिनियोगविकल्पादिरूपाष्षष्ठीग्रहविशिष्टःसंमार्गएवैकत्वमे
वचेत्यादिरूपाद्वितीयाकिमेकत्वविशिष्टोग्रहएवसंमार्गएवचेत्यादिरूपात्तृतीयाकिंग्रहविशिष्टमेकत्वमेवसंमार्गएवचे
त्यादिरूपाचतुर्थीकिमेकत्वविशिष्टःसंमार्गएवग्रहएवचेत्यादिरूपापंचमीकिंविशिष्टमेकत्वमेवसंमार्गग्रहएवचेत्या
दिरूपाषष्ठीतिपूर्वोक्तास्वपक्षसिद्धास्तिस्रोष्टपक्षीस्तोत्याःषडष्टपक्ष्योविचार्याइत्याहतत्रेति।नत्वनेकविधवचनव्यक्तिप्रतिल
सेनैकत्वस्यद्वितीयोक्तिनिमित्तविध्यनर्हत्वविषयलोकदृष्टिप्रतिघाताद्विधेयत्वशंकायामपिग्रहवदुद्देश्यत्वप्रसंगात्उ
द्देश्यवाक्यसमाख्यावाक्यभेदापत्तेर्विधेयतानयुक्तेत्याशंक्योपादानानर्हत्वस्यापिविध्यनर्हत्ववद्विचारमंतरेणासिद्ध
र्यथाविध्यनर्हीनर्हत्वविवेकायतावनाविशेषणत्वंविचार्यतथाग्रहतदेकत्वयोःसंहत्यप्रत्येकंवासंमार्गान्वयइतिविवेकायो
पादेयोद्देश्यत्वमपिविचार्यमित्याहतथाकिमिति।ग्रहैकत्वसंबंधसमुदायादीनामुद्देश्योपादेयत्वचिंतायानिःप्रयोजनत्वंनिका
र्यत्वेपिग्रहस्योद्देश्यत्वेनदेकपदोपादानात्संबंधादीनामप्युद्देश्यत्वापत्तिःकिंतुतसंख्यायाइतिसूचनायतेषामितिबहुवचनंका
स्मिन्पक्षेसंहत्यान्वयःकस्मिन्वाप्रत्येकमित्यपेक्षायामाहतत्रेतिक्रियाप्राधान्योक्तेतरयोरुपादेयत्वंस्थितं।साहित्योपपादना

रा॰ र्थंकृत्स्नक्रियाकरणात्कृतकृत्यत्वंरावणस्यतया द्वितीयायाएवकारात्स्वसिद्धिरित्युक्तेतदनुष्ठानादन्याऽपिकार्यंसेत्स्यतीत्याशंक्याद्यु
२५ णानुरोधेनप्रधानादन्यायायोगव्यवच्छेदनार्थंसमुच्चयादित्युक्तेवशब्दोहेतौ। प्रत्येकंवाक्यसमाप्त्याप्रत्येकमन्वयोदर्शितः। उद्देश्यो
पादेयत्वयोरपिविशेषणत्वाद्विवारमंतरेणासिद्धेरुद्देश्यत्वेतावत्किंयदुद्देश्यःसंमार्गप्रत्येकत्वमेववाक्यग्रहोवैकत्व
वाक्यग्रहस्यैकत्वंवाक्यग्रहैकत्वयोःसंबंधोयसमुदायोयैकत्वविशिष्टोग्रहोयग्रहविशिष्टमेकत्वमिति [illegible]शिष्टपक्षौविव
र्येत्याहतत्रापिद्वितीयउपादेयत्वेपीदृशेवाक्यपक्षौविचार्येत्याहक्रियांवेतिएवंचानेकविधवचनव्यक्तिघटितलाससंगतिहितीया
संयोगेनैकत्वस्याविधानोपादानानर्हत्वविषयलोकदृष्टिप्रतिघाताद्विधेयोपादेयत्वशंकायुक्तेत्याहएवमिति। वाक्यभेदप
रिहारायोपादेयतत्वमुक्तं। नत्वक्रियाविशेषणताद्याविधाउमशक्तेयदहिविध्ययोगात्संमार्गेववाक्यभेदापत्तेःप्राप्ताधार्येनद्विती
याविरोधात्वगुणत्वेनविध्ययोगान्नैकत्वस्योपादानंविधिर्वासंभवतीत्याशंक्याहयेनयेनेति। तत्रैकत्वस्याविवक्षातुल्येत्याद्विरु
र्वपत्त्ववार्त्तिकोक्तेनयेनयेनप्रकारेणग्रहेसंमार्गेवैकत्वस्योपादानंविधिर्वासंभवतितंतंप्रकारंनत्रसंमार्ष्टीतिलाघ्येण २५
उद्देश्यविशेषणस्यापिविध्यर्हत्वसूचनादस्यैकत्वंसंमार्गउद्देश्यतइत्यनेनचसंमार्गविशेषणत्वशंकनास्वर्वपक्षायापादयिष्यतीत्य

15

र्थः। यद्धृद्धानुसारात्तद्धहोघावर्त्तनीयः॥ उद्देश्यत्वेपि चैकत्वस्य ग्रह्यनिरपेक्षस्य क्रियान्वयायोगात्सत्येकं वाक्यसमाप्यना
पत्ते देशकालवत्वोद्देश्यत्वमात्रस्या विधेयत्वानापादकत्वाद्विधेयत्वाविरोध इत्याह यथा चेति। सत्येकं वाक्यसमाप्यनां
पत्तिस्थशब्देन सूचिता कथं तर्हि सिद्धांतसिद्धिरित्याशंक्याह यांया मिति। कथं इत्थमयि यिष्यतीत्यपेक्षायामुपपादयत्वं तावत्सं
ख्याया इह घयति प्राधान्यादिति। प्रकृता पूर्वसाधनत्वेन यथा संख्ययग्रहसंख्योद्देश्यत्वयासंख्यानाकांक्षत्वात्वात्तेनैव संख्या
यानिः क्रियत्वाद्विधेयत्वायोगेनैकत्वोपादानस्य ग्रहोपादानाधीनत्वावगमान्नैकत्वोपादानं शक्यमित्याशयः॥ विधिरप्यशक्य
इत्याह यद्वहं चेति। यद्वहैवैकत्वं विधीयेत संमार्गे वेति विकल्पः ग्रहेतावदाष्टत्वेलक्षणवाक्यभेदापत्तेरशक्यतामुपपादयति
ननावदिति। कथमाह त्यापत्तेरित्यपेक्षायामाह एकत्वमिति। विधायकाष्टत्वं विनातावत्संबंधद्वयासिद्धिं विहृणोति दशदि वि ४
ति। यहशद्वाहत्वं विनासंबंधद्वयासिद्धिं विहृणोति। संख्येति। सकृदुच्चारितानां क्षीणातितद्विधायकात्वात्इत्यग्रणावृ
यवतग्रहविधायकात्याममपि सकृदुच्चारितानां संख्यासमार्गान्वयद्वय सिद्धिरविष्यतीत्याशंक्याह ग्रहइतिसंख्यायहाति
घाद्यत्वेन संमार्गक्रियायाश्च निष्पादकानेकार्थवशीकाराशक्तेरेकान्वयमात्रेणात्वारणपर्यवसानाद्वैधम्यमित्याशयः॥ क

रा॰ यमाहृत्वेदेपितेत्याशंक्याह पुनरिति। अनाहृत्यग्रहवत्प्रथमैकत्वविधाशक्तेः समार्गेप्येकत्वविध्ययोगादविवक्षासिद्धे
२६ त्याशयेनाह सर्वेतिष्वथक्षूतानि निर्दिष्टपिरविर्वचनद्युक्ति सिर्यहाद्युपिवेन संमार्गाद्युपिवेनवा विधेयतया विष्टस्यैकत्वस्यावि
धातुमशक्यत्वादवधारणाच्च विधिना ग्रहणं संभवतीत्यर्थः। तद्धेत्वो हेतौ। नतु सर्वग्रहसंमार्गेप्येकत्वाविधाने गुणश्रुतस्याविसं
मार्गस्याविलाघवार्थं सर्वेषां ग्रहणानंतरं संहत्यानाह विरलिमर्शनादिवत्सकृदनुष्ठानापत्तेः प्रत्येकमाहृत्यार्थत्वेनैकत्ववि
धार्थत्वसंभवात्प्रहांतरसंमार्गनिरासानापादकत्वेनैकत्वविधानस्य निरासो नर्थक इत्याशंक्याह केनचिदिति एकदेदि
देशेसन्नानाह विघासर्वेषामनु लिम्पसाधारण्येन सकृदलिमर्शनसंवादादन्यत्वात्तावेपिग्रहणानंतरं विहितस्य संमार्गस्य सर्व
ग्रहणप्रतीक्षणेन विक्षेपस्याशास्त्रीयत्वात्गृह्यमाणस्य चसोमस्याधोद्यवसेक निरासायानुष्ठेयस्य संमार्गस्य सर्वग्रहणा
नंतरमनुष्ठानेधोद्यवसेक निरासाशक्तेर्नैष्फल्यप्रसंगादल्पपरिमाणेन वदशापवित्रेण सकृत्सर्वसंमार्गाशक्तेश्चाया
देवाहृत्वेः प्राप्तायाः प्रयोजनवत्त्वायोगाद्ग्रहांतरसंमार्गनिरास एवैकत्वप्रयोजनं विधिमित्याशयः। नतु संस्कार्यत्वाद्द्रष्टतो २६
ग्रहस्य प्राधान्येपि वाक्यार्थत्वेन लावनायाः शब्दतः प्राधान्यात्तद्ग्रहतदेकत्वादिविशिष्टसंमार्गलावनाविधिप्रवृत्तेना

16

र्थेनविध्यंतरेणग्रहैकत्वविधिःसेत्स्यतीत्याशयेनाशंकतेतदेवेतिग्रहार्थत्वेनविधिंविनाग्रहस्यसंस्कार्यत्वासिद्धेर्वि
शेषणविशेष्यत्वरूपगुणप्रधानत्वालोचनयालोचनायाश्चाधाराधेयरूपकार्योपकारकत्वलक्षणगुणप्रधानत्वालोचन वा
यायहांगत्वेनविधानादंगत्वेपिचराजांगश्चतस्यराजपुरुषपदस्यसमासार्थत्ववद्वाक्यार्थत्वाविरोधाच्छब्दतोपिसंमार्गलाव
नायाश्चांगत्वप्रतीतेर्विध्यंतरविहितत्वाच्चग्रहस्याप्युद्देश्यत्वेननिष्ठत्वावविधिविषयत्वायोगात्सत्यत्वविध्यंतरप्रामश्यैतद्वसं
मार्गसंस्कार्यत्वसंभवेविशिष्टविधिप्रसक्त्याग्रहविषयार्थविधिकल्पनायोगात्ब्राह्मणादेरिवोपनयनसंस्कार्यतयाग्रहस्य
संमार्गसंस्कार्यतयाविध्युपपत्तेर्ग्रहाविधानाच्चतथैकत्वविध्युपपत्तेर्ग्रहत्वदेकत्वयोर्विधिःसेत्स्यतीत्याशयेनपरि
३४ हरतियदीतियाग्यस्यसर्वप्रतिपत्तिर्णोग्रहत्वदेकत्वस्यापिविवक्षितेष्टप्रासेत्स्यतीतिसर्वस्याप्युपात्तविशिष्टस्यकर्मणोयोजपपत्तेनतं
दर्शीत्यादिनस्मान्नैतत्किंचिदपिकर्तुंविवक्षितत्वमत्यंतभिन्नत्वलाघ्वसमुदायतात्पर्यतोग्रहस्याद्वयवशीघ्राविरह्याश्रुत्वेनैत
दितिसाध्यत्वावयवंश्रुतत्वादेकत्ववचनंविशेष्यतीतियत्तुकिंतन्नाह्मीत्यवंध्यारथ्याउमाहतस्मादितितस्मादुपादीयमान
पश्वादिवद्देवेतिवानिर्विकोक्तोद्देश्यविशेषणस्योपादेयविशेषणत्वल्पताध्यतएवायुक्तेत्याहअतइतिश्रुतत्वमात्र

दै५ मा३

रा· स्पविधिग्रहणाख्यविवक्षाहेतुज्ञातावास्तेमारोइंष्टतेवृत्तं निर्वर्पेक्षुक्तानांव्रीहीणामित्यादिविरूपादेयविशेषणैन्ने
१७ द्देशणविशेषणंतुल्यमित्यर्थः॥एकत्वंहीत्यादिशंकानिरासोपपादनसाध्यंग्रहंविशेष्यतिक्रियांवेतिविकल्पनिरासार्थं
वेनव्याख्यातुंविकल्पंतावदाह द्रव्यस्येति॥संमार्गविशेषणत्वेशंक्यमाणधात्वर्थव्यापिसावनाविशेषणत्वाद्गुणानां
17 वपरार्थत्वादसंबंधः॥समवायाद्यादित्यनेनन्यायेनैवविशेषणानन्वयाद्धात्वर्थानवच्छिन्नभावनायाविशेषणानन्वयो
त्यर्थंनतुसंमार्गस्यैकत्वान्वयोन्यर्थमितिद्रष्टव्यनार्थंक्रिययोरितुक्तं तथैकत्वंहीत्यादिनद्रव्यैकत्वंनियम्यत
इतिशंक्यमाश्रयितुमित्यं तद्व्याख्यानपक्षनिरासायेत्याह तवेति॥अयोगव्याहत्येकत्वं द्रव्यविशेषणमव्ययो
गव्याहत्यावेतिविकल्पाद्यपक्षनिरासार्थत्वेनैकत्वंहीत्यादिनक्रियेतेत्यंतंसाध्यावयवंव्याख्यातुमाह तद्धी
ति॥द्वितीयपक्षशंकार्थंतवेत्यादिसाध्यावयवंव्याचष्टे तवेति॥एतद्धंकानिरासार्थं नैतदितिसाध्यावयवंव्याचष्टेलि
सायतोव्याख्यातुमाह नैतदिति॥सामान्यतः॥आसावस्थ्यविशेषप्रकृतेः॥परिसंख्यार्थत्वेस्वार्थहानपरार्थकल्पन
प्राप्तबाधात्मकदोषत्रयापत्तेः॥सामान्यप्राप्तितः॥प्राप्तावेसतिविशेषप्रकृतेःपरिसंख्येत्यादसमासेचवाक्येविध्युपपर्थव १७

सानेनैकवाक्यस्थत्वेपदपौर्वापर्य्येपिपदार्थविधिपौर्वापर्य्यायोगान्नाथ्याश्चपुनश्चक्रतेःपरिसंख्यायुक्तेतिश्रूयतइतिसाध्या
दर्द्दमानोक्त्यासूचितं।कस्मान्नेहविशेषश्रुतेःसामान्यशासितत्वात्सावश्यंसंनवतीत्याशंक्याहतद्धेति।विरोधादर्थेकस्मि
न्वाक्येप्राप्तिपरिसंख्येनयुक्तेत्याइहतद्धात्यंतमेवेति।इहत्वेकपदस्थत्वात्सुतराविरोधइत्याहनैवेति।लोकेद्यावष्टेघातियदि
केनहीति।अशक्यतामेवोपपादयति।अयाहीति।अत्रापीत्यन्वयश्चएवमपिवाक्यैक्यात्पदैक्येकोविशेषइत्याशंक्याहनैवेदही
ति।प्रातिपदिकोक्तानामपिसर्वथहलंक्रियान्वयप्राप्तेःकारकविरुद्धाधीनत्वात्प्राप्तेःकोक्लिश।अत्यन्तश्रुतिप्राप्तपरिसंख्यायां
चदोषत्रयपरिहाराशंकेरानुमानिकप्राप्तिविषयत्वात्परिसंख्यायास्तत्वोपपत्तिरित्याशंक्याहकिंत्वेति।आनुमानिकप्राप्त्या
श्रयतामेवोपपादयति।निर्दोषंहीति।कल्पत्वेनानुमानिकस्याप्राप्तावस्थएवगर्हलाभिधान्यांमंत्रोपाठक्रमादाकान्यत्राश्व
भिधानीविशिष्टादानविधानेसतिपरिसंख्यायानिर्दोषत्वंलभ्यतेइत्युक्तेविधित्वेनिवर्त्तकत्वाख्यपरिसंख्यात्वायोगमाशंक्याप
ठादेवाप्रीयतइत्युक्तं।प्रातिपदिकार्थीनात्मलालत्वात्प्रत्ययस्यप्रातिपदिकप्रामार्थपरिसंख्याद्यौंत्यंतायुक्तेत्याहसमानेति ना२
वाक्यपदैक्ययोःपरिसंख्यानुपपत्तिहेतुत्वंदर्शयतितयोक्तं।नन्वत्रमंत्रस्यत्वेत्यादिलाघ्यात्मंत्रस्यादानान्वयालाभेनलिंगप्राप्ता

रा॰ नुवादाद्योगादश्वाभिधान्या रशनाद्ययादानप्राप्तमंत्रविशेषणत्वानुपपत्तेर्विधीयमानमंत्रविशेषणत्वाद्दर्शाभिधानी
२८ निवर्त्तकत्वं युक्तं एकत्वस्य तु विधीयमानस्य हविशेषणत्वाभावात् ग्रामग्रहविशेषणत्वेन वह्नितीयादिग्रह निवर्त्तकत्वे दोषत्वया
पत्तेर्नयुक्ता निवर्ततीति वैषम्यप्रतीतेरश्वाद्ग्वैषम्याभिप्रायं व्याख्यानयुक्तेत्याशंक्य यथाश्रुतं तात्पर्यमुपपत्त्या समर्थयते युक्तपक्ष
मते युक्तिविति मंत्रादानान्वयेपदनेनादत्तेनदश्वाभिधानीमित्यश्वाभिधानीविशेषणसामर्थ्याद्दर्शाभिधानीतो मंत्रनिवृत्तिसिद्धेः
स्वार्थहानपरार्थकल्पनाभावेप्यनुवादतः प्राप्तस्यादानमात्रांगत्वस्याबाधापरिहारात्रेयं वचनव्यक्तिरिष्टामंत्राश्वाभिधान्यन्वय
विधौत्वादानान्वयानुवादाभावादप्राप्तावस्थत्वेवमंत्रस्याश्वाभिधान्यन्वयविधानात्प्राप्तबाधपरिहारोपपत्तेरनेनाश्वाभिधा
नीमि[illegible]तीयमेव वचनव्यक्तिरितिप्रदर्शितं यत्त्वादानेप्राप्तत्वादिति मंत्रादानान्वयवचनव्यक्तिनिरासकारणमुक्तमित्यर्थः। अ
पूर्वमिष्टानिष्टवचनव्यक्तिप्रदर्शनच्युतावदयुक्तत्वमुपपादयति कुतइति। आददातिपरस्यविधायकस्यारव्यातार्थानपेक्षमंत्रा
श्वाभिधान्यन्वयपर्यवसानायोगस्त्वेनायाश्वाभिधान्याभितिसप्तमी। कारणोक्त्या युक्तत्वमुपपादयति आदानेचेति। नत्वनुष्ठेय २८
स्यात्यर्थत्वान्मंत्रस्यकारकस्यत्वक्रियाद्वारानुष्ठेयत्वादादानेप्राकंत्रस्य प्राप्तिःपश्चाद्रशनायामित्याशंक्याहनत्वेति। क्रियायाश्च

थकर्म्मिकायाश्चनउक्षेयत्वात्क्रियाकारकसंयोगस्यैवानुक्षेयत्वावगतेस्तद्वाराहृद्योरपिस्पर्शनादानाख्ययोःकर्म्मक्रियये।
र्युगपन्मंत्रप्रकाशपञ्चप्रत्ययान्नाय्युरशनांप्रतिविप्रकर्षइत्यर्थः।प्रत्युतब्राह्मणवाक्येएवमामगृभ्णणइशनामृतस्येत्यश्वाभिधा
नीमादत्तइत्यस्मिन्मंत्रस्या ददातिभावार्थात्र्येसन्निकर्षोश्वाभिधानीनामाद्येविप्रकर्षइतिविवेकार्थादानस्पर्शनेप्रतिपन्ने
नेप्रतिसन्निकर्षविप्रकर्षविशेषउपलक्षतइत्याहप्रत्युतरामितिवाक्येनावद्विशेषंविदृणोतिपदेतिक्रियानिरपेक्षकारकानूया
प्रतीतेर्न्नामात्रयःपदत्रयापेक्षत्वाद्विप्रकर्षोभावार्थोत्रयस्मन्नश्वाभिधानीपदानर्थक्यप्रसंगात्तदत्रयौविध्यपर्यवसानेपिस्वरूपेण विना
तावत्पार्थक्यप्रतीत्याशयश्चविधायकप्रत्ययेविदृणोतिप्रत्ययस्त्वेतिमंत्रेपिविपरीतविशेषमाहमंत्रोपीति।हृग्रहोर्भःछंदसीति।
लोकाप्रयुक्तछंदोविषयलकारयुक्तत्वावगम्यवाचकत्वेनप्रकृतिसागेनोक्तत्वाद्ग्रहणस्यनशीघ्रप्रतीतिरित्यर्थः।ननुसामा
न्यवाचिनानाश्वस्पर्श नाप्रतीतिःशीघ्रंलवतीत्याशंक्याहनचेति।प्रसर्वसाधनीकृतेविशेषणएवमंत्रविनियोगेनसामान्यविनि
योगस्यविप्रकर्षाभावान्नविप्रकर्षइतिश्लोकत्रयाशयोाशयः।नवादानाद्येलिंगसामर्थ्यस्पर्शनामात्रादानाद्ययानुवादेनाश्वाभि
धानीविशेषविध्यापत्तेरद्वैदोषस्यापरिहार्यत्वप्रसंगान्मंत्रस्याश्वाभिधान्यत्वयएवयुक्तइत्याशंक्याहतस्मादितियस्मादुत्सयत्व।
ष्य

त्पदान भावनायांप दाना२

पिमंत्रप्रासिद्धत्वात्तस्माद्दादानान्वयात्तुवादेश्वासिधान्यन्वयविधिश्चेतिवैषम्यमयुक्तंततश्चानुवादाशावेतुवादसिद्ध्यर्थदि
नान्वयश्चाप्यस्फपगमनिमित्तश्चाप्रवाधानापत्तेःनतद्द्वयेनान्वयनिरासःक्रियान्वयपेक्षकारकान्वयायोगाच्चाश्वासिधान्यान्वय
विधिरयुक्तइत्याशयःनतुमंत्रादानान्वयस्य विधेयत्वेश्वासिधानीपदार्थनकापत्तेरश्वासिधानीविधेयेतुवाद्यताव्यसीयत
इत्याशंक्याहकिंविति।मंत्रादानवदश्वासिधान्याअपिविधेयत्वान्नतत्पदानर्थक्यापत्तिर्विशिष्टभावना।विधानाच्चानेका
र्थविधानानापत्तिरित्याशयःनश्चादानं[illegible]मंत्रस्यलिंगादेवप्राप्तेर्नविधिःसंभवतीत्याशंक्या
हनचेति।श्रुत्यैवानुमितयाप्राप्तिर्नविधेयतीत्याशंक्याहरूपेति।प्रकरणगम्यसामान्यसंबंधापेक्षत्वाद्रूपशब्दोक्तस्यलिंगस्य
श्रुत्यनुमानेविलंबोतःप्रकरणोक्तिःश्रुतोप्राप्तावश्यमंत्रस्यादानेविधिःसंभवतीत्याहश्रुतेति।कथंतर्हिमंत्राधिकरणेप
रिसंख्येतिस्वत्रमित्याशंक्याहपरिसंख्येति।एतदेवविवृणोति।प्रयोजनमिति।गर्दभासिधानीतोमंत्रनिवर्तनंवाक्यार्थएवनसं १९
वतीत्याशंक्याहनाविति।निवृत्तिहेतुनिवर्तनाख्यशब्दव्यापारलक्षणार्थानिवृत्तफलोक्तिःपृष्टत्वादेवनिवृत्त्यर्थत्वेनाप्रवृत्तत्वान्निवर्त
र्गर्दभासिधानीतोनिवर्तनादर्थद्वैविध्येफलंनास्तीत्यर्थःनपदार्थस्यार्थस्यव्यवच्छेदाख्यत्वेदवाक्यार्थपक्षवद्वाक्यार्थत्वसंभवाकस्मात्‌रः

नायोगान्नवाक्यार्थे निवर्त्तने त्वुक्ते कथं प्रवृत्त एव निवर्त्त्यंत इति नियम इत्याशंक्याह प्रवृत्तस्य प्रवृत्तोषः स्वैव निवर्त्तनाकार्य्या
निवृत्तिसिद्धेर्निवर्त्तनानर्थक्यप्रसंगादित्युक्तं ॥ लिंगाद्दृष्टलाभिधायां मंत्रशास्त्रैः प्रवृत्त एव निवर्त्त्यतामित्याशंक्यांशस्वर्वोक्ताशास्त्र
वस्थमंत्रविधिस्मारणेन निरस्यति न वेति ॥ एवं च लिंगाद्दृष्टप्रवृत्तिकल्पनात्यपगमेपि कल्प्यमाने वपुनः प्रवृत्तिः स्यात्तत्प्रत्यवहेत्याह ॥ शी
घ्रेति ॥ परमार्थतत्त्वरूपस्यादपि प्रवृत्त्यनुमानाद्दृष्टरसनायां मंत्रशास्त्रैर्न कदाचिद्दृशीत्याह ॥ अश्वेति ॥ शीघ्रापद्यतेर्थं मंथरान
र्थकं लोकप्रसिद्ध्याच्च द्रक्ष्यति सोयमिति ॥ ननु लैंगिकप्रवृत्त्यनुमान इति बंध एवानंतर्यात्स्यात्तत्प्रवृत्तेः फलस्यानंतद्भाव हिताग
र्हलरशनातो मंत्रनिवर्त्तने त्याशंक्यालोचनात्सर्वगर्हलरशनातो मंत्रनिवर्त्तनायाः फलतां श्लोकपंचकेनोपपादयितुमाह ॥ प्रयोज
नं द्विति ॥ प्रयोजनं यदालोच्य ते तदा यद्यप्यरशनामात्रे मंत्रशास्त्रिमात्रमानिकी प्रवृत्तिः प्रत्यक्षप्रवृत्तिवक्तुर्याननत प्रत्यतिबंधेपि प्रत्य
क्षप्रवृत्त्यानर्थक्यापरिहाराद्दर्शनाद्ध्येयमंत्रशास्त्रिषु प्रतिबंधकस्य फलत्वावगतेर्गृहितायाश्चापि गर्हलरशनातो मंत्रनिवर्त्तनाया
एव पारिशेष्यात्फलत्वं संभवतीत्युक्ते कीदृगालोच्यत इत्यपेक्षायां संभवत्येति सार्द्धश्लोकेन लैंगिकप्रवृत्तिनिरोधनस्य प्रयोजनवत्त्वासं
भवे सति हिते लैंगिकप्रवृत्तिनिरोधस्याशक्यत्वात्प्रयोजनवत्त्वासंभवोऽसिहितत इति शांतिनिष्ठत्वे सत्यमित्यनेन प्रयोजनवत्त्वासंभवे

रा. हेतुरुक्तः । किमर्थं व्याकरविहितस्यैवेति प्रश्नोत्तरहेतुनैवमर्थं प्रत्यक्षश्रुतिश्रुतिरिते तदुक्तं । एतदेव सार्द्धश्लोकेन विवृणोति केव
१० लेति प्रत्यक्षश्रुत्यैवानुमानिक्या केवलया यामश्वाभिधान्यां मंत्रविधिन्न सिद्ध्येदिति कृत्वा यस्मात्प्रत्यक्षश्रुतिराम्नायते तस्माद्
यो न रुक्तयात्प्रत्यक्षश्रुतिरर्थवती गर्दभरशनां तामंत्रानिरुक्तार्थवाचेति । चकारार्थः । चकारार्थोपपादनार्थं पूर्वोक्तं श्रुत्यनुमाने
२० स्मारयति । तद्यथामिति । फलतः परिसंख्यायां चैव दोषं नास्तीति व्यतिरेकमुखेन तावदाह । यदीति । अन्वयमुखेन तावदाह यद
पीति । दार्ढ्यायायमेव परिसंख्यास्वर्था स्मात्तिसृणापि कस्त्वाह तदिदमिति । यथाश्रुतं नाध्यपरिहारेणोपसंहरति । ततश्चेति । स्त्य
श्वाभिधानीमितिवचनं यथान्यं तरं यदि हवाके साध्यकृता परिसंख्यास्वेवे नोक्तं यथाश्रुतवादे न कार्यः किंवादानर्थावनो तत्र
नरस्कालीनो योरूपैकहाथनीवन्मंत्राश्वाभिधान्योः परस्परनियमोऽन्यक्तयेर्थलक्षणवचनयनं तरो किंवादान मात्रान्वयनिर
सार्थं स्वेत्यादन्वइतिवचनव्यक्तिनिरासस्त्येवं परिसंख्यास्वस्य साध्यवदिहलाघ्यं नेयं प्राप्यफलं स्थमसावनामात्राभिधायेति
सूचनार्थी ती वशाहः । रहतु न रितिवैषम्योक्त्यर्थं साध्यमश्वाभिधान्यां मंत्रविशेषणत्वाला वेवैषम्यामाममजह्याद्दृष्टुक्तमाशंक्य
विधेयत्वायोगोक्त्यर्थं ह्राह्विधेयविशेषणत्वनिरासस्य विधेयया श्वाभिधान्याएकत्वस्य वैषम्यास्तुकं लवतीत्येवं समाधातुमाह न १०

स्त्र४

चेति।ग्रहस्याविधेयत्वात्तद्विशेषणेविधिव्यापारायोगोनकायेत्याशङ्क्यापिग्रहस्याविधेयार्थत्वेनानन्वयार्हितत्वश्रवणार्थंपरनि
पातः।यथेतिदृष्टान्तलाघवंनान्वयस्तीत्याचष्टे।यथेति।उपघातकारित्वादिनिराकरणपरत्वाद्वाक्यस्थश्वादीनांनिवार्यत्वेन
विधेयत्वाद्युक्तोनोपघातकारिविशेषणेइत्याशंकापूर्वकंनिरस्यति।कुतइति।श्वादीनामनुपयोगित्वान्निवारणंसंस्का
र्यत्वश्रवणायरक्षार्थोकिं।अन्नाद्योपघातप्रतिबन्धार्थत्वात्श्वादिनिवारणाय।काकादिलक्षणेचोपघातस्यतुल्यत्वात्तस्यापिवा
रणावसीयतइत्याशयः।व्यवहारेणोपघातस्यप्राधान्यंस्वयितुंवृद्धश्लोकंपठति।तथावाहेति।संख्यामात्राविवक्षायांहिदमु
दाहरणंनयुक्तमित्याशंकतेनहीति।एतदेवप्रश्नपूर्वकमुपपादयति।कुतइति।कतहीदमुदाहरणंयुक्तमित्याशंकतेनवेति।नु क्वाह
मसेविति।चमससंमार्गस्यपूर्वपक्षेनास्त्यधिवानञ्योदाहरणोपपत्तिमाशंक्यस्थायिनिसिद्धान्तेपीदमुदाहरणंयुक्तमित्याह।छि
नेति।कैत्यपेक्षायामाह।पशुप्रकरणइति।संख्यामात्रविवक्षायां।तर्हिकिमुदाहार्यमित्यपेक्षायामाह।हेति।एतदेवविवृणो
ति।पश्चलैरिति।नवावेति।लाघवेणविधायकोस्तीत्याशंकार्थंनचेति।लाघवंसंमृजिपरस्यसमार्गाद्व्यविधायित्वेनग्रहैकत्वावय
स्तावादपिग्रहैकत्वान्वयविधिर्नसंभवतीत्युक्तेसंमाष्टीतिशब्दोग्रहैकत्वान्वयस्यविधायको ९१ विधायित्वायोगादयुक्तमाश

रा. कैकत्वावितस्यग्रहस्यसंमार्गत्वयप्रतीतेस्त्वयद्वयविधायकत्वेनयावत्वेनविति।नहीत्यादितथाद्वितीयस्यापीत्यंतंलाघ्यंता
२१ त्पर्यतोघ्यावत्वेनेतितन्मानहीत्येतावन्निरासप्रतिज्ञानार्थत्वेनद्विवापदश्रुत्याग्रहोद्देशेनसंमार्गविध्यवगतेः।श्रुतिविरोधाद्वाकेव
नग्रहैकत्वान्वयविधिर्नसंभवतीतिहेत्वर्थत्वेनैतदित्यादिश्रुतीत्यनेनव्याख्यातं।अविरोधशंकानिरासार्थश्रुत्यसंभवेवेतिसाध्या
वयवंव्याख्यातुंनहीत्युक्तं।अतइत्यादिसाध्यशेषस्त्वेत्यनेनव्याख्यातश्चनउसंमार्ष्टीतिशंकासाध्यस्त्वितांविशेषणविशेषणस्यापि
विधेयत्वोपपत्तिंदूषयितुमविधीयमानविशेषणतोकेतिस्त्ववनार्थसाध्यव्याख्यानमध्येतत्रैकस्त्वावत्वात्तइत्यादिस्त्वर्थपदवार्तिको
ग्रह ५ क्तौविशेषणस्याप्येकत्वस्याविधेयत्वोपपत्तिंदूषयितुमतुसाधतेयावितातुद्वायहः।क्रियाविशेषणमेकत्वविशिष्टेवेतिविकल्पा
भ्यांकल्पेनावद्रुहविशेषणस्यक्रियानंतगतेर्विधेयतानइत्युक्तेत्याहतदितिविशेषणविशेषणस्यक्रियानंतगतौविशिष्टस्यक्रि
यांतर्गत्ययोगात्संख्यायाः।क्रियाविशेषणत्वाभावेशुद्धेनैवग्रहेणक्रियायाविशिष्टत्वापत्तेर्विशिष्टेनविशिष्टत्वायोगादेकत्ववि
शिष्टग्रहविशिष्टसंमार्गविध्यन्यथाउपपत्तेरर्थापत्त्यंतरेणैकत्वविधानमितियदुक्तंतदयुक्तमित्याशयश्चनत्वेकत्वविशिष्टस्यापि २२
ग्रहस्यक्रियाविशेषणत्वेइष्टविशेषणंयावद्विधिस्पृश्यतयानगच्छतीत्येवमेकत्वविधेर्निराकर्तुंशक्यत्वात्स्वर्थपद्याउक्तशुद्धग्रहविशेषणत्वप

त्वेद्दूषणोक्तिरनर्थिकेत्याशंक्य विशिष्टग्रहस्याक्रियाविशेषणत्वपक्षे ग्रहविशेषणस्यैकत्वस्य विधेयत्वनिरासायोक्तिमा
ह। यदीति। न केवलं विशिष्टस्य ग्रहस्य विधेयस्य यथानुपपत्त्यैकत्वं पूर्वपक्षे विधेयं किंतु क्रियायां विशिष्टेन ग्रहेण विशेष्यत्वान्यथा
नुपपत्त्यापीत्येवमित्यनेनोक्तं। भावनापि विशेषणत्वेन तर्हि निराकार्येत्याशंक्याथैकत्वं सं मार्ग उच्यते इत्यादिना प्रत्याख्या
वेनायां निराकरिष्याम इत्युक्तं। श्लोकोक्तस्य दूषणस्यार्थवत्त्वमुपपाद्य श्लोकं व्याचष्टे ग्रहेति। विशिष्टविशिष्टत्वनिरासस्य युक्त
तोप्रयोगमाह। तत्त्वेति। संख्यापि ग्रहमात्रेण संबद्धेत्येतदुपपादयति नहीति। भावनानन्वितस्य विधेयशक्तेरिति हेतुश्च भावनार्थस
वनानन्वितत्वं तद्धेतुनोक्तं। भावनापि ग्रहमात्रेणेत्येतदुपपादयति नचेति। ग्रहस्यैकत्वान्वितस्यैव श्रुतत्वात्कथं तथाभूतस्या
ग्रहणमित्याशंक्य ग्रहस्वरूपेण विशेषणभूतेनानूद्यविहितत्वात्संख्यायाश्च भावनायां विधेयत्वेन नालोचयतीत्युक्तानन्तु ग्रहस्य भाव
नाविशेषणत्वे सति तुल्यकक्ष्यत्वाद्विशेषणानां तद्भूतैकत्वान्नरायकत्वं यथा तत्संस्कार्यत्वेन तु ग्रहस्य प्राधान्याद्विशेष्यत्वावगतेर्भावन
यैकत्वेनार्थविरुद्धं विशेषणमित्याशंक्याह नापीति। एकस्यत्वं ग्रहविशेषणत्वे भावनाविशेषणत्वस्यापरिहार्यत्वापत्तेरस्य
त्वोपरिष्टान्निराकरिष्यमाणत्वाद्भावनायां तु विशेष्यभूतस्य ग्रहस्यैकत्वं विशेषणमित्येकत्वं विशेषणमिति व्यवहितानुषंगे

रा॰ णयोरन्वयं। कथं यह विशेषणत्वेसावना विशेषणत्वापत्तिरित्याशंक्याह नहीति। भावमानत्वितमेकत्वं विधातुमशक्यत्वान्नयहं
२२ विशेष्टुं शक्नोतीत्यविशिष्टमित्यकारप्रश्लेषेण व्याख्येयं। विशेषणस्य विधेयत्वनिरासमुपसंहरति तस्मादिति। द्रव्यं चेति साधयंद्या।
ख्यातुं वशहस्तूवितमविधीयमानविशेषणत्वेक्याविति मंवा कयं तेदारव्यतावद्दोषमाह तथासतीति। क्रियासाधनत्वेन विधीयमान
स्याद्रव्यस्यानि विशेषणत्वाशंकापादानत्वेमसाधनत्वायोगाद्विशेषणस्यापि क्रियासाधनत्वोपपत्तेर्विधीयमानस्य विशेषण
त्वे सत्येकत्वस्य भावना विधिनाकांक्षितत्वाद्याघ्रज्योतात्क्षेपः अनुवाद्यस्य तु यथा प्राप्तमयात्वेन विशेषणेनाकाङ्क्षणाद्भावनावि
धिनाद्रव्यविशेषणान्वेषानुपपत्तेर्विधीयमानद्रव्यविशेषणविधौ वाक्यभेदापत्तिरित्यविधीयमानविशेषणोक्त्याशयोनेम
व्याख्यातः। विधीयमानस्यासंमार्गस्यान्वयमानस्यहविशेषणकत्वायोगाद्द्रव्यस्यग्रहस्यैकत्वविधावपिसर्वग्रहसमार्गापरिहा
र्यं इत्येवमर्थत्वेनायं चेत्तिन्नाप्यव्याख्यावृष्टेऽलक्षपेत्यादि वि विति। प्रसिद्धसंबंधो हि शक्नोति लक्षयितुमित्यन्नत्यन्ताकोपपत्तिरना ष्योर्
गतावेक्षणन्यायेन विशेषणं हि प्रसिद्धं लवतिनत्वविधीयमानावस्थः क्रयः प्रसिद्ध इत्यरुणाधिकं वा नि केनोक्तेति सूचनार्थं २२
नहीत्युक्तं। द्रव्यविशेषणत्वपक्षे विधियहणनिरासमुपसंहरति तस्मादिति। द्रव्यविशेषणश्चेतद्यतावदित्यन्वयः। क्रियाविशेषण

त्वेनैकत्वस्य विधियग्रहणाशंकार्थमथेति साध्यं व्याचष्टे अथेति। भावनांप्रतिपाद्येनगुणत्वेन वैकत्वविधिरिति विकल्पो न
यथासंख्यप्रतिज्ञार्थं तत्रापीति साध्यं व्याचष्टे तत्रापीति। आद्यकल्पासंभवोपपादनार्थं ननु तावदिति साध्यं व्याचष्टे नन्वेति।
प्रत्येकत्वसाधनत्वं वह्नेर्हैकत्वस्य संस्कार्यत्वं ग्रहद्वारा न विष्यतीत्याशंकानिरासार्थं नचेत्यादि साध्यं व्याचष्टे नचेति। एकत्वस्य
द्रव्यादत्यवाङ्द्याश्रितेसंस्कारेकृते नैकत्वसंस्कारः कृतो भवतीत्यनेनोपकरोतीत्यंतसाध्यावयवे व्याख्याते वह्नेर्हैत्यधि
ष्ठानेकृतस्य संस्कारस्य तदाश्रितत्वेन्यस्योपकारित्ववह्नेर्हैकत्वस्य तदाश्रितैकत्वोपकारित्वं न विष्यतीत्याशंकानिरासार्थं केनवि
दित्यवयवं व्याख्यातुं ग्रहस्येत्युक्तं। एवं सति यथा वह्नेर्हैत्यर्थोपि संस्कारोधिष्ठाने विधीयते तथैकत्वं प्रयोजनतया द्वा
रीकृत्य ग्रहस्यैव विधीयते ततश्च पुनः क्रुतिर्वा नैष्फल्यापत्तिरित्यर्थः। एकग्रहसंस्कारस्य ग्राह्यत्वेतो पक्षेरपौनरुक्त्यमाशंक्याह उक्ता
नेत्युक्तं। एकत्वसंस्काराविधानेपि केकस्य ग्रहस्य संस्कार्यत्वात्संस्कार्यद्रव्यस्य चाप्यो विशेषणविशेष्यविशेषत्वायोगेनैकत्वस्य
ग्रहविशेषणत्वायोगात् द्वितीयादिनिवर्त्तकत्वानुपपत्तेर्नैकत्वविधितोनुष्ठानान्यथात्वमसिद्धिरित्याशयः। प्रत्येकत्वस्य उक्रियाविशे साधन
षणत्वेन विधानात्साधनानां चैकक्रियावशीकारनिमित्तत्वोन्यविशेषणविशेष्यत्वोपपत्तेर्वैयर्थ्यं वक्तुं प्रत्येकत्वं वह्नेर्हैकत्वस्य द्र

न्वया

ष्ठेणसहविशेषणविशेष्यत्वरूपासावोक्यर्थेनान्वयोक्तिर्द्योरिष्येया।द्वितीयकल्पस्योपन्यासपूर्वकमसंगत्वोपपादनार्थं
मयेत्यादिग्रन्थंव्याचष्टे।एवमिति।यद्यपीतिग्रन्थंशंकोत्तरत्वेनावतारणपूर्वंव्याचष्टे।कथमिति।क्रियांगैकहायनीद्रव्यपरि
च्छेदद्वारारुण्यंगुणेपिक्रियांगमिष्यतेयहद्रव्यंतुनिष्फलसंमार्गस्यत्वंगत्वायोगात्रतत्परिच्छेदद्वारैकत्वस्यसंमार्गांगतायुक्ते
त्यर्थः।यदीतिग्रन्थावयवंव्याचष्टे।अनंगमिति।नन्वित्याशंकाग्रन्थंव्याचष्टे।नन्विति।यहद्रव्यहोमनिर्वृत्त्यर्थत्वात्संमार्गानिवर्त्त
कत्वायोगमाशंक्यप्रसंगिकोक्तिः।क्रियांगश्चेतनगुणेनपरिच्छेद्यत्वस्यक्रियांगभूतद्रव्यधर्मत्वदर्शनाद्ग्रहस्यानंगत्वेनपरिच्छे
द्यत्वायोगमाशंक्यानंगमपिसाधनत्वेनोपकारियहद्रव्यंविशिष्यदेकत्वंसंमार्गस्योपकरिष्यतीतिपरिहारार्थंतत्वेतिग्रन्था
वयवंव्याचष्टे।प्रधानेति।एतदुपपादनार्थंहिशब्दंतद्व्योक्तेः।नावमिकस्स्वयितुमाह।नहीति।नशेषमेवाश्रितशेषउपकरोतीति
नियमः।किंतूपकारिमात्राश्रितइत्यर्थः।गुणस्यसाक्षात्क्रियासाधनत्वाभावेनांगपरिच्छेदद्वारैवांगत्वात्साध्यानंगाश्रितत्वा
गतायुक्तेत्याशंक्याह।शेषत्वेविति।साक्षाद्देवांगत्वेकृत्यावगतेपश्चात्तत्सिद्ध्यैद्वारकल्पनाद्यथासंभवमेवद्वारकल्पनेतिवि २३
नेत्याशयः।अत्रेत्यादिनैतत्किंचिदपिकर्तुंविवक्ष्यतइत्यंतंपरिहारग्रन्थंसंक्षेपतोव्याचष्टे।भद्रातेति।नद्वमइतिग्रन्थावयव

त्वं४ त्ता३

ख्याख्यार्थं वक्ष्यन्व्याख्यालोकनयाग्रहस्य साधाय्यक्रियां गुणपरिच्छेद्यत्वरूपानेकार्थत्वोपपत्तिरुक्ता। किं तर्हीत्यादिना चै
तदेव मित्यन्तावक्यवच्याख्यार्थं विधिशब्दाशङ्कते किंश संबंधद्वयविशिष्टो वाक्यभेदापत्तेर्द्वित्वेन संमार्गेणैकवचनस्य सं
बंधस्तूपसंहारार्थं तस्मादित्यवयवं ग्रहस्यैकत्वान्वय एवत्याज्योन संमार्गान्वय इत्यनिष्ठयादस्युक्तमाशंक्य ग्रहैकत्वान्वयस्य प
रपदार्थेऽर्थनव्यवहितत्वात्संमार्गवशतिगुणत्वान्न्याज्यत्वोपपादनायोक्तमयत्वस्य हविश्शब्देनव्यवहितत्वाद्विशेषणत्वेन गुणत्वा
न्याज्यत्वोक्तमर्थमात्याधिकरणलाघवं दृष्टान्तत्वेन पठितं। एकवच्य क्रियाविशेषणत्वपक्षे विवक्षानिरासलाघमादेभुमारसते। नवि
ति। कस्मिन्नुकार्येमानेऽपि इत्याक्षेपविषयं प्रश्नपूर्वं विवृणोति कथमिति। प्राधान्येन क्रियान्वयपक्षे तावदसंन्नेविनाशकत्वसंस्का
रत्वं प्रातिपदिकार्थस्यापीष्टसाधान्यविघातकारित्वादद्दघणमिह यत्नावदिति जातेः मात्रात्संस्काराशकेः प्रतिमाद्वाराविरूपा
जावद्याक्ति द्वारा संस्काराल्पपगमेनपरिहारश्च संख्यायामपि तुल्य इत्याह यथापीति। जातेर्थको समवायाद्याक्तेकोऽकृतस्य संस्का
रस्य जातावनौपचारिकतापि संख्यायां तुल्येत्याह। ग्रथेति संस्कारस्याप्यर्वसाधनत्वनिवेशित्वाद्द्व्यस्यैवत्वात्पूर्वसाधनत्वाद्ग्रहश
ब्देन लक्षणया द्रव्यस्यैव संस्कारविधाभ्युपगमेनापि परिहारः संस्कारस्यायाद्द्व्योपादानानन्तरकालमप्यापारात्वाकूद्याष्टत्ता

रा॰ याश्चोपयोक्ष्यमाणसंस्कारानपेक्षत्वात्संस्कारानस्यचोपयुक्तसंस्कारत्वाभावादेकवचनस्यापि द्व्यर्थलक्षणत्वापत्तेः संख्या
२५ यामपि तुल्य इत्याह तथेति । जातेरीदृश्या व्यतिरेकानूनत्वमाश्रित्य साक्षात्संस्काराभ्युपगमेनापि परिहारः संख्यायास्तुल्य इत्याह
यथेति यदपि न चेति लाघवेन द्व्याद्यर्थत्वात्संख्याया द्व्यादिद्वारा संस्कार्यत्वं न संभवतीति दूषणमुक्तं तदापीष्टविघातकारित्वाद्दूष
णमित्याह यदर्थेति । जातेः संस्कार्यत्वानभ्युपगमान्नेष्टविघातापत्तिरित्याशंक्य लक्षणास्वयादेकवचनस्य द्व्यर्थलक्षणार्थत्वान
भ्युपगमे नैकवचनस्य संस्कार्यत्वपक्षे प्रातिपदिकस्यापि द्व्यर्थलक्षणार्थत्वायोगमापाद्य तुल्यत्वोक्तिरिति वृत्यन्ते नाक्याक्षिपति । कल्ये
वयह प्रातिपदिकस्य व्यक्तिवाचित्वान्नमतपक्षे जातेः संस्कार्यत्वापत्तिरित्याशंक्याकृत्यधिकरणविरोधेन निरस्यति । यथेति । वि
शिष्टाकारलक्षणोपाधिवशाद्भिन्नास्तु यह व्यक्तिविशेषकशब्दप्रयोगोपपत्तेर्न यह वजातिरस्तीत्याशंक्याह नन्विति । प्रतिव्यक्त्याकारवै
लक्षण्याद्भिन्नाकारोपाधिकव्यक्तिवाचितायुक्तेत्यर्थः । आकारस्यापि संस्थानावयवसन्निवेशापरपर्यायस्य परिमाणविशे
षात्मकतया गुणत्वेनाश्रयत्वाज्जातितुल्यत्वापत्तेराकारवाचित्वशंकोचिता प्रत्येकं युज्यमाणानेद्दैव संस्कारे सतीति च वक्ष्यमा
णवार्त्तिकालोचनया यहशब्दस्य कर्मीकृत्य त्यागत्यमाणसोमवाचित्वावसायाद्देवतावितद्रव्यवाचैनं वा यवादिशब्दसाम २५

नाधिकरण्यादपिसोमवाचित्वंश्रेयवच्चाप्यत्रवाग्रहादिसोमपात्रवाचित्वशंकानिराससामर्थ्यप्रदर्शनायेदंवार्त्तिकं।यदपिके
नचित्वकारेणनोपकरोतीतिविशेषणेनैकत्वार्थमपिग्रहएवसंमार्गस्यकार्यवान्तस्यचसंमार्गविधिनैवसिद्धेरेकत्वेसंमार्गवि
ध्यानर्थक्यंसूचितंतदयुक्तलाघवेनशंकंपरिहरति।यद्वेति।संस्कार्यत्वेचैकस्यत्वस्यतंत्रसंस्कार्यत्वेनग्रहविशेषणत्वावसाया
दर्थाद्द्वितीयादिग्रहनिवृत्त्यवगतेरेकग्रहसंस्कारार्थत्वात्संयोजनवानेकत्वसंस्कारविधिरित्याशयः।श्लोकंव्याचष्टे।अथ
मेवेति।पृथक्त्वयोजनोक्त्याभेदोक्तिश्चयोजनभेदार्थत्वेनव्याख्याता।गुणत्वप्रतिज्ञायास्त्वर्थैकत्वंसंमार्गप्रतिगुणभूतमि
तिलाघवकृतायाश्चश्रेणीताधर्म्मदृष्टान्तेनलाघवकृतत्वेनोपकार्याश्रितत्वंनयोपपादितत्वादयुक्तंदूषणमित्याहगुणत्वेति।क्रियो
पकार्याश्रितेनैवांगेनक्रियायाउपकर्त्तव्यमित्यस्यापिनियमस्याप्रमाणकत्वादाश्रितत्वनियमस्तुतरामप्रमाणकइत्या
हमंदेति।एतदेवप्रश्नपूर्वमुपपादयतिकुतइति।किमर्थासंवंध्यपेक्षाश्रितत्वमित्याशंक्यासंबद्धैश्चसंबद्धानांक्रियासंबंधा
योगादित्यसंबद्धैःसंबद्धाःक्रिययात्वसंबद्धायतइत्यध्याहृतपदत्रयेणासंबद्धैरित्यनेनपरिहृतं।श्लोकंव्याचष्टे।असंबद्धे
ष्विति।संबंधिनोगुणताउपकार्याश्रितत्वायापेक्षणीयेत्याशंक्याहनवेति।प्रधानस्याप्युपकारितातावद्वाच्याकृतेवा

रा॰ कात्स्न्यपगम्यापि द्रव्योपकारित्वादुपकार्याश्रिते तेनैवोपकर्त्तव्यमिति नियमाभावात्संबंधिगतयोः शेषशेषिभावयोर्गुणस्य
२५ क्रियोपकारित्वापादकानापादकत्वविशेषाभावो न किंच ननु साधनस्यापि संख्याया उपादानमशक्यत्वादनुपात्तस्य च साध
नत्वायोगात्परिच्छेदकसंख्यापेक्षत्वेन संख्यान्वयो युक्तः प्रधानस्य तूपात्तस्यैव संस्कारान्वयेनोपादानार्थं संख्यानपेक्षत्वा
त्संख्यान्वयो युक्त इत्याशंक्याह यथा चेति। होमायोपात्तस्यापि ग्रहस्य संस्काराय किं संख्योपादेयं तेनापेक्षोपपत्तेः
प्रधानस्यापि संख्यान्वयो युक्त इत्याशयः ननु यावदुपात्तं तत्सर्वं संमार्ष्टव्यमिति नियमाभावेन संमार्गान्वयेनानवगतसंख्यत्वा
द्ग्रहस्य संख्यापेक्षणेऽपि संमार्गस्य प्रकृतापूर्वसाधनीभूतग्रहविषयतया ज्ञातत्वेनानवगतसंख्योऽपि ग्रहे न्यूनाधिकशंकत्वात्संख्या
याः क्रियोपकारित्वानुपपत्तेः क्रियांगत्वं न संभवतीत्याशंक्याह एतावतेति। क्रियानुष्ठानानौपयिकत्वेऽपि संस्कार्यपरिच्छे
दद्वारा क्रियान्वयात्तदंगत्वसंभवः प्रधानापेक्षायाः क्रियासंबंधकारणत्वात्सूचितः अभ्युपगम्यापि प्रधानसंख्यायाः
साक्षात्क्रियानुपकारितां क्रियांगत्वं संभवतीत्युपपत्त्यंतरमाह प्रधानमुपकुर्वत्या संख्यया प्रधानोपकारिण्याः क्रियायाः साहा
य्यकरणात्साक्षादपि संख्यायाः क्रियांगतां वक्तुं शक्येत्याह अपि चेति। शाकंभ्याचष्टे क्रियया हीति। फलसंबंधात्त्वाभियुक्ताः प्र २५
धानस्येत्य

त्वच यजमानसंस्काराणां प्रधानाश्रितानामपि क्रियांगत्वस्य वक्ष्यमाणत्वाद्ग्रहसंख्यायामपि तन्न्यायसाम्यात्प्रधा
नाश्रितायाः क्रियांगतानविरुद्धेत्याह यजमानेति। यापि वक्ष्य शंक्यालोचनया प्रधानाश्रितस्याप्येकत्वस्य क्रियांगत्वसंभ
वेपि संबंधद्वयविधौ वाक्यभेदापत्तेरेकत्वस्याविधेयता चोच्यत इत्यादिना ग्रंथेनोक्ता सा पश्वेकत्वस्याप्यविधेयत्वापादकत्वे
नेष्टविघातकरत्वाद्युक्तेत्याह एवमिति। अविशिष्टतामुपपादयति। तत्रापीहीति। न तु पशोरप्राप्तत्वेन विधेयत्वात्तद्वारा
लिंगसंख्ययोः क्रियाविशेषणत्वेन विधेयत्वोपपत्तेर्विशिष्टविधानाद्वाक्यभेदपरिहर्तुं शक्यः। ग्रहस्य तु प्राप्तत्वेनाविधेय
त्वाद्विधेयसंख्याद्वारत्वानुपपत्तेः सूत्रं तत्त्वस्य तु गुणस्य निष्क्रियत्वेन क्रियासाधनतया विध्ययोगाद्ग्रहसंख्याभ्यां विशि
ष्टायाः क्रियाया विध्यनुपपत्तेर्ग्रहोद्देशेन संमार्गं विधाय निष्टत्वव्यापारस्य विधायकत्वाद्द्वितीयविना संख्याविधायित्वायोगा
दपरिहार्यो वाक्यभेद इत्याशंक्याह यथापीति। स्वरूपेण ग्रहो मा गत्वेन प्राप्तस्यापि ग्रहस्य संमार्गसंस्कार्यत्वेनाप्राप्तेर्वि
धेयत्वसंभवाद्विशिष्टविधानाद्वाक्यभेदो वापि तुल्य इत्यर्थः। ग्रहैकत्वस्योद्देश्यविशेषणत्वान्नोपादेयविशेषणपश्वे
पश्वेकत्वतुल्यतेत्याशंक्याह तदिहेति। उद्देश्यस्यापि विधिस्पर्शाद्विशेषणविवक्षा संभवतीति वक्ष्यमाणोभिप्रायः। उप

रा॰ साहायान्यथावेत्युक्तं। तिन्नप्रसरत्वेनोद्देश्योपादेययोर्युगपदेकक्रियाविशेषणत्वायोगादक्रमपदृत्तयविशिष्टक्रिया
२६ विध्यशक्तेर्वाक्यभेदापरिहार्य्य इत्याशंक्याह। विवेति। ग्रहोद्देशेनैकत्वविशिष्टक्रियाविधिनैवोभयविशिष्टक्रियाविधि
26 सिद्धेर्न वाक्यभेदापत्तिरित्याशयः। अविवक्षापादकोद्देश्यपदोक्तत्वेनाविवक्षितादेकत्वादंतरोक्तत्वेन दशापवित्रादे
विशेषमाशंक्याह। यद्यपीति। नोद्देश्यपदमविवक्षापादकमिति वक्ष्यमाण एवाशयः। किं चि विहितत्वलक्षणमात्रेणोत्पत्त्याय
त्वात्प्रफपगमे उत्पत्त्यायविषयत्वात्सावान्नक्ष विदनुमानां गं दृष्टातो नाप्युपमानव्यवहारागमप्रमाणादित्यर्थः। विशेषा
लोचनेनैवैकपदोक्तत्वाच्छ्रौघं प्रतीतेर्वैयर्थ्यहैकत्वमेव विवक्षितं स्यादित्याह। किंचेति। उद्देश्योपादेययोर्विशेषणविवक्षायाम
विशेषमुपसंहरति। तस्मादिति। उद्देश्यस्याविधेयत्वात्तद्विशेषणस्याविधेयत्वायोगमाशंक्याह। ग्रहीति। ग्रहाद्वयित्वेन
संमार्गे विधीयमाने स्वरूपेणाविधीयमानोपि ग्रहः संमार्गाद्वयिरूपेण विहितो भवतीत्याशयः। इममेवाशयमाशंका
पूर्वं विवृणोति। श्रुतेति। ग्रहस्य प्रकृतापूर्वसाधनत्वात्संस्कार्यत्वावगतेर्द्वितीयासंयोगावगतसंस्कारत्वसमार्गाद्वयपा २६
र्थ्यविध्यनर्हत्वे पशोरपि द्वयत्वेन साधनार्हत्वावगतेः साधनापेक्षयागात्वयपाध्याविध्यनर्हत्वापत्तिरिति पर्य्यनुयोगमा

प्रोकांतर्गतत्वा४

घ्यमाह। अथ ज्योतिष्टोमे इति। पशोः सामान्यतः साक्षनापेक्षक्रियान्वयप्रसावपि यागाख्यक्रियान्वयाप्रसक्ते विधेर्हविःग्रहस्य
पि संमार्गाख्यसंस्कारविशेषान्वयाप्रसक्तेर्विध्यर्हत्वोपपत्तिरिति परिहारमाघ्यमाह। यथा सावित्रि। संमार्गस्य ज्योतिष्टोमान्तर्ग
तत्वाज्ज्योतिष्टोमान्तर्गतसन्निहितग्रहोद्देशेन वि[illegible]प्रसक्तेर्ग्रहस्य संमार्गान्वयप्रसक्तिसंभवाद्विध्यनर्हत्वे यागस्यापि प्रकृतान्त
र्गतत्वात्पादितसन्निधानपश्वुद्देशेन विध्युपपत्तेः पशोरपि यागान्वयप्रसक्तिसंभवाद्विध्यानर्हत्वापत्तिरिति परिहाराशंकितिसा
घ्यमाह। अथ संमार्गस्येति। सन्निध्यविशेषः। शंक्यहीत्यनेनोक्तः। यः पशुरिति लोकप्रमापशस्वरूपानुवादे पि यागानुष्ठा
नापाद्यत्वलक्षणोपादेयत्वोपपत्तेर्विधेयत्वं तु केवलं ग्रहस्य तु संस्कार्यत्वेनानुपादेयत्वान्न युक्तो विधेयतेति वैषम्यमाशंक्याह तु
द्दिश्यमानत्वान्निति। विध्यनुवादशब्दौ कर्मण्यत्यन्तौ। यत्नारोपि विध्यादिशब्दालावयत्ययाध्याहारेणव्याख्येयाः। अत्यन्तत से
दमेवान्वयव्यतिरेकाभ्यामुपपादयति। तथा हीति। देशकालयोरनापाद्यत्वेनोद्देश्यसद्भावेऽप्यप्राप्तत्वेनानुवाद्यत्वाभावात्प
श्वादेरप्यपाद्यत्वलक्षणोपादेयत्वसद्भावेऽपि शमितापशुं केऽगृह्णातीतिग्रहणविधिप्राप्तत्वेन विधेयत्वाभावाद्विधेयानु
वाद्यत्वयोरुद्देश्योपादेयत्वयोरपि भेदइत्यर्थः। ननु देशकालयोरुद्देश्यत्वेऽप्यप्रधानत्वेन क्रियाविशेषणत्वाद्विधेयत्वोपपत्ति

ग्रहस्य तु प्राधान्याद्विशेषणत्वानुपपत्ते विशेषणत्वाभ्युपगमे चैकत्ववद्ग्रहस्यार्थं गत्वापत्तेर्न्नयुक्ता विधेयतेत्याशंक्याह तस्मादि
ति प्रधानस्यापि राजवद्विशेषणत्वाविरोधाद्ग्रहस्यापि क्रियाविशेषणत्वेन विधेयत्वोपपत्तेः तत्परिच्छेदद्वारा क्रियासाधन
त्वेनैकत्वविधिसंभवेदृष्टान्तस्याजेनोक्तः । स्यविरोधोपपादनायार्थादित्युक्तं ॥ यदा च ग्रहस्य विधेयता प्रतिपादिता तदैकप
दोपादानादप्येकवाक्यताविधेयतानयुक्तेत्याह किं चेति । कर्म्मयुक्तयोर्विध्यविधिशब्दयोः । सर्वा ईश्याचष्टे एकस्मिन्नेवेति । विधाना इ
तोरनुष्ठानं प्रति विषयत्वेनाश्रीयत इत्यर्थः । उत्तराईश्याचष्टे न चेति । ख्यातं स्यानियतपौर्वापर्यप्रयोगः पदान्तरत्वस्यैकोनिवर्तमा
नः स्वस्याघ्यपदान्तरत्वं निदर्शयतीत्याशयः । सकलवाक्यशब्दवत्पदस्यापि यौगिकत्वात्प्रकृतिप्रत्यययोः प्रकृत्यर्थविशिष्टप्रत्यया
र्थरूपैकार्थगमकत्वेनैकपदेऽपि शात्यात्मिकार्थभेदात्पदान्तरत्वाभ्युपपत्तेरित्याशयेनाशंकते गमकत्वादिति । अतिप्रसंगापत्तेः
पदशब्दस्य यौगिकत्वं निरस्यतीति नेति । वर्णसंघत्वेपि गमकत्वविशेषणे तिप्रसंगमाह एकस्मिन्नपि चेति । लोकस्मृत्यालोचनया
पि पदशब्दः प्रकृतिप्रत्ययसंघवाच्येवेत्याह पदमिति । पदान्तरत्वाभ्युपगमे येकप्रत्यययोः कयोः कर्मैकित्वयोर्वि २७
धेयाविधेयत्वे वैषम्यं नयुक्तमित्याहोपेत्यापि चेति । उक्तायाअपि संख्याया विधानत्वयादविवक्षा न विध्यती

श६५

भविष्यतीत्याशंक्याह। विवक्षायामिति। एतदेवोपपादयति यावदिति। विधेयत्वयश्चैव वाक्यार्थ इत्याशयः। नतस्वेहयहसंख्या
विधानत्वये विलक्षणेत्यक्तसमत्वापत्तेः कर्मत्वस्यापि विधानत्वयप्रसंगाद्ग्रहस्य संस्कार्यत्वेनस्यादित्याह तदिति। हीति।
यां वि नापि प्रयोजनवत्वात्प्रयाजशेषवत्संस्कार्यत्वसिद्धिं शंकते प्रयोजनवत्वादिति। सामार्थ्यक्रियात्वयपूर्वकत्वाद्गुण
प्रधानत्वरूपविशेषान्वयस्य कारकविलक्षणस्यावैसामान्यतोन्वयासावाद्विशेषान्वयासिद्धिरित्याशयेन निरस्यति नेति। ए
तदेव विवृणोति नहीति। अतः कर्मत्वस्यात्याज्यत्वान्नदर्थविलक्षणादरापत्तेः संख्यात्यागायोगान्नसर्वसंमार्गसिद्धिरिति सि
ते५ द्धांतान्त्वेपसमुपसंहरति नेति। कर्मत्वप्रतीत्यर्थविलक्षणादरे थैकत्वंत्यज्यत इत्याशंक्य विलक्षणार्थैकदेशान्वयाज्यत्वोक्तिः। अश
क्यत्वमेव श्लोकत्रयेणोपपादयति तथाहीति। एकपदोक्तस्य ग्रहस्यैकत्वस्य योक्तस्यैव कर्मत्वस्या विवक्षयेत्यर्थः सदमत्वव
क्तृता श्रुतत्वकल्पनेकस्य विरोधान्नसमीचीनेत्युक्तेः श्रुतस्यापि शब्दस्य कश्चिदर्थो विधिना ग्रहीष्यते कश्चिन्नेत्याशंक्य श्रुते त्व
क्तां तथाश शह्वाति दिष्टं विरोधं द्वयोरमर्धं कुक्कुट्याः पच्यतामर्धं प्रसवाय श्रियतामिति लोकप्रवादायातपाश्चपतंवाक्यने
कस्य वस्तुनोर्द्धजरतीयं कथमनेन कुक्कुट्यार्द्धस्य वाध्यकःप्रसवायार्द्धधारणमिति वार्त्तिकालोचनयादृष्टांतितं गम्यते द्ध्या

रा. पोः संज्ञाछंदसोर्बहुलमिति उत्तरपदसमासे संज्ञायां ङीपो ह्रस्वविकल्पस्मृतेः ह्रस्ववा विरोधश्च ॥ सिद्धांतमाह इत्थं तावत्समाधा
२८ तुमाह । वेति । प्राधान्ये नैकत्वस्य क्रियान्वये ग्रहं संमार्ष्टीत्येकं संमार्ष्टीति प्रत्येकं वाक्यसमाप्त्या ग्रह्याग्रहानपेक्षयोर्ग्रहैकत्वयोश्च क्रि
यान्वयापत्तेरेकत्वविवक्षायामपि सर्वसंमार्गग्रहे ग्रहसंगात्रिंशफलाविवक्षा गुणत्वेन ह्येकत्व[illegible]स्याविवक्षा इति ग्रहावि
रोधान्न युक्तेत्यर्थः । सर्वाद्विश्याख्या उभयपक्षमते यदाहीति । विधायकाहिति लक्षणे परश्रुतिता वद्धार्थः । नन्वद्देश्ययोरग्र्योव्या
नन्वयाद्वाक्यभेदे समत्वपादेययोरग्रयोव्यानन्वयादारुण्या क्रीणात्येकहायन्या क्रीणातीति प्रत्येकवाक्यसमाप्तिलक्ष
णवाक्यभेदापत्तिरित्याशंक्याह । उपायेति । उपादेयानां साधनत्वेन क्रियान्वयानन्वयाश्चानेकसाधनसाध्यत्वेनैकैकसाधनान्व
यमात्रेणापर्यवसानात्समुदाये वाक्यसमाप्तेर्न वाक्यसमाप्तेर्न वाक्यभेद इत्याशयः ॥ ननु ग्रहैकत्वयोः साधनत्वेनान्वये वि
वक्षितत्वे साधनत्वस्याविशिष्टत्वेन क्रियायां शक्तिगुणत्वान्न दृशीकारेणाथोद्यानियमश्चावन्नेत्स्यतीति समुदाय एव वाक्यसमाप्ते
र्न वाक्यभेदोऽपीत्याशंक्याह । आस्मिन्नेव चेति । क्रियोद्देशेन विनोपकारित्वे ग्रहं तद्वायोगान्नोद्देश्यत्वपक्षे क्रियावशीकारः संभ
वतीत्यत्रोद्यानपेक्षयोर्ग्रहैकत्वयोः कर्मस्वरूपकर्तव्यवागमात्प्रत्येकं वाक्यसमाप्तिर्दुष्परिहरेत्याशयः । नन्वेकत्वस्योद्दे २८

६५

ध्यानपेक्षत्वस्य संस्कर्तुमशक्यत्वात्तन्मात्राद्वयेवाक्यसमाप्तिः संभवतीत्याशंक्याह नादिहेति यद्यप्यनिर्ज्ञातदशसंख्यत्वा
त्संस्कारान्वयस्य चाक्षर्वसाधनत्वप्रयुक्तत्वेन यथाग्रामस्यैव संस्कारान्वया वगतेः संख्यानपेक्षत्वाद्यन्तराकांक्षामात्रेण
चाद्योध्यान्वयायोगात्संख्यान्तरावरूद्धस्यैकत्वान्वयायोगेनैकत्वाकांक्षयापि यद्यप्याकांक्षोत्थापनायोगाद्गृहानपेक्षस्यै
कत्वस्य संस्कार्यत्वोपपत्तिरित्याशयः एवं सति ग्रहं तं वस्यैकत्वस्य संस्कर्तुमशक्यत्वात्कस्मिंश्चिदाश्रयस्तेन द्वयेनैकेप्यपेक्ष्य
माणे यद्येकपदोक्तत्वाद्धीद्वयस्थित्वेस्य द्वाद्गृह एवाश्रयोभ्युपगम्यते ततो द्वयोः संस्कार्ययोः क्षेत्रेण संस्कारेसंलग्नत्वात् द्वयस्य योग
द्व्योर्द्व्यसापेक्षयोः संस्कारकरणापत्तेरयोध्यानपेक्षसंस्कारान्वयेन यत्तत्येकसंस्कार्यत्वलक्षणं बाधा यांशास्त्रेणावष्टंतंत
द्वाध्येतेत्याह तद्वेति ध्यविहितसंमार्गद्व्यान्तराश्रयत्वाभ्युपगमे उक्तिं तन्नाद्यवस्थाप्यादित्याहाथ नेति ग्रहत्वानमेवोपपाद
यति नहीति सर्वस्य स्वरूपेणैकत्वाद्व्यापेक्षयाचानेकत्वाद्व्यानपेक्षत्वेनैकत्वावधारणहेतोश्चैकः ग्रहः अस्मिन् ग्रहे इति व
क्यविदवच्छेदकद्व्याभावाद्यथाग्रहेणोपलक्षितं द्व्यानिर्द्धारितरूपं प्रकरणे ह्यते नैवमेकत्वोपलक्षितमित्यर्थः तत्प्रकरण
वेदत्वविशिष्टमेकत्वं नातशब्दोदितत्वमेकत्वेन संख्येयद्व्यद्व्यस्यावच्छेदकं तद्विषयतीत्याशंक्य नवेति समसाधर्म्याद्

रा० णीतइत्याद्युक्तत्पत्नीवर्जवचनां तच्छब्दचोदितानां चमसा। ध्रुवादीनां चमसांश्च यद्विश्रयद्भतितान्स [redacted] व षड्हर्वैहरतीत्याद्ये
२६ कवचनां तच्छब्दविनियुक्तानामुत्पत्त्युक्त्याद्याह त्रिः। सूर्पं छिनत्तौ उदुम्बरी सवृति सदो मिनुयादित्याद्येकवचनां तच्छब्देनो त्प
त्तौ ज्योतिष्टोमप्रकरणचोदितानामपि वर्जवाक्ये मे कं संमार्ष्टव्यमिति निर्धारणाशंकेन्नेदम्भयथव छेदकं संलवतीति परिह
तिनेति। सर्वेषामेकवचनां तेन शब्देनोत्पन्नो ज्योतिष्टोमप्रकरणे विहितानां द्रव्याणां संमार्गोस्त्वित्याशंकते ऽथेति। परिहरति
नेति। विकल्पेन सर्वेषां संमार्गः समुच्चयेन वेति विकल्पाद्यकल्पे तावच्चोदितहानिमाह तथाहीति। वङ्खपिञ्जरोजाशकपा
लेष्वसत्स्वेकेनैव तुषोपवापेपि यथा न चोदितहानिस्तथेहापीत्याशंक्याह ऽथेति। द्वितीयकल्पेतु चोदितहानिस्चोदितक
रणं चेत्याह यदीति। नतु युगपत्सर्वसमार्गसंख्यान्तरोपजननः स्यादिहत्वेकत्वोद्देशेन विधीयमानस्य संमार्गस्यैकत्वाद्यविवेना
नुगतेश्चौगपद्येवतद्रूपानुष्ठानासिद्धेः प्रत्येकं संमार्ष्टव्यत्वावगमात्र संख्यान्तरोपजननापत्तिरित्याशंक्याह वीप्सार्थश्चेति। श्रु
श्रुतवीप्सार्थकल्पनोपपत्तेर्न प्रत्येकानुष्ठानं विधातुं शक्य मित्याशयः ४ न त्वेवं ग्रहस्यापि प्रत्येकं संमार्गविधिसिद्धौ ग्रहं ग्रहमि २६
ति वीप्सार्थकल्पना पद्येतेत्याशंक्य प्रत्येकं संमार्गस्य विद्यानपेक्षितत्वेस्तवनार्थसन्निधानिहवीप्सा निषेशतीत्यादौ हविश्चादिज्ञा

न्तुद्देशेनालिमर्शनादिसंस्कारविधौयुगपदनेकसंस्कृतावपिनजात्यंतरापत्तिर्येनप्रत्येकमाहत्यालिमर्शनादिवि
धीयेततद्विद्याध्यक्षादिगुणांतरोद्देशेनयुगपदनेकयसंस्तवदनुष्ठानावेक्षणादिसंस्कारविधौयुगपदनेकसंस्कृता
वपिनगुणांतरापत्तिरित्याहजातीतिसामान्यन्यायेनयुगपदनेकग्रहसंमार्गेपिजात्यंतरानापत्तिरुक्तामथ्युधामानंश्रुति
विशेषनिषेधोन्यायान्नुस्वयन्न्यूनपादत्वयेणविहन्योतितथाहीति।यथायुगपदनेकद्व्यंतरसंमार्गेसंख्यांतरोद्भवस्तथायुग
पदनेकग्रहसंमार्गेपिग्रहत्वजात्यंतरस्योद्भवोनास्तीत्यर्थः॥याज्ञिकानांतर्हिप्रतिग्रहंसंमार्गावृत्तिर्विरुध्येतेत्याशंक्या
हश्रुतीति।प्रत्येकंश्रूयमाणानामितिवार्त्तिकवक्ष्यमाणप्रतिग्रहसंमार्गावृत्तिहेतुश्रवणायेतिकरणः॥एवमपिसकृदनेकग्र
हसंमार्गानुष्ठानस्यजात्यंतरानापादकत्वेनग्रहसंस्कार्यत्वव्याघातकत्वाभावाद्ग्रहस्यसंस्कार्यत्वनिर्द्धारणार्थविधेः॥प्रति
ग्रहसंमार्गावृत्तिविधायित्वाभावेपीत्याशयाद्भूतापिशद्दैवंशब्दार्थः॥यद्वाएतीत्यस्मिन्नर्थेसमर्थादिपदः॥क्विवंतात्मसर्थाइ
तीतिरूपंसकृत्सर्वग्रहसंमार्गस्यजात्यंतरानापादकत्वाद्ग्रहसंस्कार्यत्वव्याघातकत्वमात्रपरामर्शैवंशब्दः॥एवंयुगपत्सर्व
संमार्गस्यजात्यंतरानापादकत्वेनग्रहार्थत्वाबाधकत्वाद्दाहृत्तिमविधायापिइतिगाढतिपर्यवसात्यपिनिन्नकालग्रहण

शिवाय

रा॰ नंतरकालत्वाद्व्यपरिमाणदृशापवित्रसाधनकत्वाद्व संमार्गस्य संस्कृत्सर्वग्रहोत्थानुमशंक्येऽसामर्थ्यादापन्नाद्वृत्तिर्नै
३॰ वविरुध्यत इत्यर्थः ॥ एवं तर्ह्यनेनैव न्यायेन सर्वेषु पृथक्त्वयुक्तेषु ग्रहान्तरेषु संक्रियमाणेष्वाहत्य निमित्ते रनुष्ठानवेलायामेकै
कस्यैव संमार्गान्वयदर्शनात्संख्यांतरोपजननिमित्तत्वोदितहान्यनुवोदितकारणपत्तिलक्षणविरोधानापत्तेस्तत्परिहारा
30 र्थं प्रत्येकमाहत्यानुष्ठान सिद्धौ वीप्सार्थकल्पनानापत्तिरित्याशंक्य तत्रेति ॥ वीप्सार्थकल्पनापत्तिनयात्प्रत्येकानुष्ठा
नाविधानेऽपि सामर्थ्यात्प्रत्येकानुष्ठानसिद्धौ संख्यांतरोपजननिमित्तश्रुतहान्यश्रुतपरिग्रहापत्तिविरोधपरिहाराभ्यु
पगमे सति ग्रहैकत्वविवक्षायामपि सर्वग्रहसाधुत्यार्थत्वन्यायापन्नसर्वग्रहसंमार्गाविरोधादविवक्षा किंनिःफला स्यादित्याह
तथा सतीति ॥ श्लोकं व्याचष्टे नहीति ॥ सर्वग्रहसंमार्गे विप्रत्येकमनुष्ठानसिद्धिरेकत्वविवक्षाफलमित्येकदेशीशंकते नन्विति
गृह्यमाणानां सोमनाम धःपात्यवयवनिर्हरणार्थत्वात्संमार्गस्याहत्याग्रह्यमाणानामाहत्यैवाधोवयवपातान्नि
र्हरणार्थः संमार्गो व्याहन्यैवस्यादित्याशयेन परिहरति नैतदिति ग्रहणोत्तरकालापत्तिसंमार्गस्यैनैरंतर्यविवक्षया वर्तमा
नसामीप्ये वर्तमानवद्वेति स्मृतिमालोच्य गृह्यमाणानामित्युक्तं ॥ अस्या अवर्तिकाद्ग्रहशब्दस्य ग्रहणसंस्कृतसोमवाचि ३॰

त्वप्रतीतेःसएषऐन्द्रतुरीयोग्रहोगृह्यतेयदैन्द्रवायवस्त्यादौऐन्द्रवायववादिशब्दसामानाधिकरण्यात्पात्रस्यचदेवतात्वप्रयाला
वेनैन्द्रवायववादिशब्दसावाच्यत्वाद्योगात्सामान्याद्यागसाधनसोमसंस्कारसंसर्गेव्यवहितोपयोगिनःपात्रस्यसंस्कार्यत्वाद्गृह
णादिसोमसंस्कारप्रस्तावात्संमार्गस्यसोमसंस्कारत्वप्रतीतेःपात्रस्यपवर्त्यमानावसिक्तसोमावयवसंमार्गोऽस्तुविज्ञाना
पत्तेश्चनिर्हरणार्थसंमार्गानपेक्षत्वात्सोमस्यतुविहितात्मदेशाद्बहिर्निर्गतैर्दशापवित्रापन्नेश्चनिरासार्थंसंमार्गापेक्षत्वादपेक्षि
तविधयेपिसोमसंस्कारत्वावगतेराकलशेषुधावतिपवित्रेपरिषिच्यतेइत्यादिमन्त्रलिंगाद्दशैवमेवावगतेर्ग्रहादिसोमपा
त्रेयस्मिन्पात्रेस्यसोमस्यग्रहणंक्रियमाणेसोमोपप्लवसिच्यतेत्याशंकातत्सर्वंसंमार्जयितव्यमितिचमसाधिकरणन्यायस्य
त्वपात्रस्थितसोमसंस्कारार्थमपिक्रियमाणस्यसंमार्गस्यनांतरीयकपात्राश्रितत्वाशयतयाख्यातुंशक्यत्वान्नग्रहपा
त्रंसंमार्ष्टव्यमितिशंकितव्यं।नानापात्रेषुवर्त्यमानानांसोमानांयुगपत्संमार्गप्रसंगेपिवायव्यैन्द्रवायवयोःसोमयोरेकस्मि
न्पात्रेवर्त्यमानयोर्द्वयोर्युगपद्ग्रहणसंकोचतन्निरोधाविवक्षाफलंभविष्यतीत्याशंक्याहा॥पेत्येति।स्वतंत्रस्यैकत्वस्याप्रतीतेः॥स्वतं
त्रंपात्रग्रहणनिरपेक्षमेकत्वंयस्यइत्यांतरस्याप्रतीतेर्ग्रहगतत्वेनैकत्व विवक्षामभ्युपेत्यनैष्फल्योक्तिःवस्तुतस्त्वेकवाक्यत्वेदाप

तस्या १

रा. नेनैकत्वविवक्षासंभवतीत्याशयः॥ इद्ध्यां नरगतत्वेनैकत्वविवक्षा निरासमुपसंहरति॥ अत एवेति॥ संमार्गस्यैकत्वांशेनयो
३१ ग्यत्वस्पष्टा इद्ध्ये विशेषनिष्ठतया नवधारणेनेत्यर्थः॥ इद्ध्यांतर स्थत्वेन विवक्षाभ्युपगमेपि न सिद्धांतहानिरित्याह यद्यपि
वेति॥ अनेन न दशापनोति हि यूपक्षानर्थ्येतिस्वी इद्ध्याख्यातं॥ प्राधान्येनैकत्वस्य क्रियान्वयपक्षे सर्वग्रहसंमार्गापत्तेः संख्योद्देशेन
संस्कारविध्ययोगोन्यथात्वं दर्शयितुमाह तस्मादिति॥ यः पंक्तिनद्वग्रीआदधीत वसमसाद्ध्वर्युस्त्रृणीत इत्यादावप्राप्तोद्देश्यतायाः ग४
संख्यायाश्चविवक्षाभ्युपगमात्तथाश्व द्वितीयाविरोधापत्तेर्गुणत्वेन क्रियान्वयाद्यथासंख्योद्देशेन छेदनादिसंस्कारोविधी योगा५
यते तथात्रापि स विधीयतीत्याशंक्य रूपादेरनवगतसंख्यत्वेन परिच्छेदकसंख्यापेक्षत्वाद्विधेयत्वात्परिछेदकत्वेन संख्याविशिष्टरूप वत
पत्तेर्द्वितीयाविरोधात्क्रियान्वयायोगेपि संख्याविशिष्टरूपादिविशिष्टछेदनादिक्रियाविधेरन्यथानुपपत्तिकल्पितेन विधिना
क्रियाविशेषणीभूतरूपविशेषणत्वेन संख्याविध्यवगमात्संख्याविशिष्टरूपादेरुद्देश्यत्वेपि संख्याया नोद्देश्यतेति सूचनार्थक
श्चिदित्युक्ते विधेयत्वेरूपादिसंख्याया द्वितीयया संस्कार्यत्वापत्तेर्वेदन्यज्ञदत्तविष्णुमित्रास्तोज्यंतामित्यादौ चानेकत्वलोक
वेदयोर्दर्शनेन न प्रत्येकं वाक्यसमासेरद्दोषत्वा कस्मात् रूपं छिनत्तीत्यादौ न संख्योद्देशेन संस्कारो विधीयत इत्याशंक्य संख्या ३१

द्गुणत्वेन४

31

याऽस्वकीये गोचरे वर्गे लक्षणं स्वलावएवैष [redacted] इत्युक्तं घृतलावोपपादनायोद्दिश्यमानानां स्वरवशीकृतत्वादित्या
दिवार्त्तिकोक्तोपपत्तिस्तस्मादुद्देशेनपराशंक्य उपलक्षितविवक्षावित्युत्तराद्दिश्यावष्टब्ध इति निवैरूप्याशयवे न विरोधो क्रियाख्याना
यैकत्ववत्वे त्वाद्यः क्तं प्रयोजनवत्त्वयैव यह स्यप्राधान्यसिद्धे द्वितीयायाश्चानर्थ्ये नैष्फल्यापत्तेर्यहस्यापि वक्रियाद्वयसिद्धौ का
रकत्वस्यावश्यप्रतिपाद्यत्वान्निर्विशेषस्य च सामान्यस्यापर्यवसानात्सर्वपाकादिसंबंधेद्याकाराश्चंडलादयस्त्यनेनन्यायेन
साधनत्वस्याप्युपपत्तेः साधनस्य वाग्नित्व सिद्धेरवैरूप्यायां गतैव द्वितीयाद्वयोर्थ इत्याशंकते तत्रेति। यहांगत्वेतात्पर्य्यालाबस्
वनार्थस्वावछेदः साधनत्वेपियहस्यप्रासंगिकोपकारिकत्ववदनंगत्वादविद्यमानांगत्वोक्तिः शाहस्य वप्राधान्यस्यार्थतानद्युक्ते
तिपरिहरतितत्रेति। यदि उक्तं वित्स्वस्तुण नादस्तः पश्चादपिसएव विवक्ष्येतनप्राधान्यामित्यादावित्यनेनोक्तं। अशाहस्य
प्राधान्यस्यार्शेद न्तु ग्रहणमा क्रियानत्वयातत्पश्चादपि शाहत्वाभ्युपगमापत्तेर्विप्रकर्षप्रसंगाछद्यात्संलवतः प्राधान्यस्यार्थत्वायो
गस्तुपपादयन् श्लोकं व्याचष्टे सर्वैवेति। श्रुतिवशाद्यत्प्राधान्यंगम्यते तद्यदित्तावद्वास्त्ववत्वेनप्रत्ययतेनतत्प्रागपिप्राधान्यमेवद्धा
त्यंनत्युणत्वं प्राधान्यासंलवान्तु द्वितीयाश्रुतौ लक्षणाश्रयणेपुरोडाशकपालवत्प्रयोजनवत्वेपिगुणत्वस्यैवशास्त्रीयत्वात्पश्चा

रा· दपिगुणलावण्यविवक्षितइत्यर्थः।असंलवस्यवैरूप्यायकाल्पनिकत्वात्संलवस्यचवास्तवत्वाद्विरोधमाशंक्याहयुगपद्वेति।वि
३१ रोधपरिहारसंलवेपिसंलवासंलवपरिग्रहनिमित्तस्यालोचनविक्षेपनिमित्तस्यचशब्दक्लेशस्यापरिहार्यत्वान्नैवंकल्पनायु
क्तेत्याशयः।एतदेवविवृणोतिग्रथमंहीति।प्राधान्यस्याशाब्दत्वान्नशब्दक्लेशापत्तिरित्याशंक्याहप्रधानमपिचेति।शाब्दस्यार्थ
स्याशाब्दार्थात्पूर्वप्रामाण्यालाभेनान्वयसिद्धौकल्प्यार्थवाचिशब्दकल्पनाहेतुत्वाद्द्वैनैवप्राधान्यंवाक्यमित्युक्तेरुपलक्षितविरो
धेनास्मिन्वाक्येसावष्टम्भरितइत्येवंकल्पयितुमशक्यत्वात्सत्तामात्रेणचकल्पनस्यव्यवहारानौपयिकत्वेनानाशंक्यत्वात्के
नरूपेणशब्दकल्पनेत्याशंक्यकल्प्यार्थवाच्यपिशब्दोस्मिन्वाक्येप्राप्यतइत्येवंकल्पनांस्फुरयितुंव्यापारशब्देप्रयोजकोव्यापा
रस्यापिशब्दविशेषनिष्ठतयाकल्पयितुमशक्यत्वात्कल्प्यार्थाभिधानशक्तशब्दमात्रव्यापारकल्पनायांविशब्देनसहिताद्वि
तीयारूप स्यवाप्राधान्यवाचिनःशब्दस्यैहकृतत्वेनशब्दांतरकल्पनायोगात्स्यैवप्राधान्येपिव्यापारःशब्दशक्तिशब्देनल
क्षितइएवंचगुणप्रधानत्वरूपानेकार्थव्यापारकल्पनानिमित्तोवैरूप्यलक्षणोवाक्यभेदापरिहार्यइत्याहअतश्चेति।शाब्दव्या
पारंविनाप्रयोजनवत्तामात्रेणप्राधान्यसिद्धावप्युपगमेपिद्वितीयायाःसावदत्तुवादित्वेनापिप्राप्यार्थवाचित्वसंलवान्नगुणत्वंत ३१

लक्षणार्थतायुक्तेत्याह किंचेति। यथा विधीयमानं स्वार्थं प्राप्यशब्देन लाक्षणिके ऽर्थे वर्त्तते तथा ऽद्यतो ऽवधारितमपि स्वार्थं लाक्ष
णिकार्थे ऽपि स्वार्थत्यागादित्यर्थः। श्लोकं द्यावृष्टे यद्यपीति। एवं च सत्येकत्वस्य गुणतामपि यदि द्वितीयालक्षणेनतोपरमा
वैरूप्यं स्यादित्याह तत्रश्चेति। साधाय्यानुवादोक्तेरश्रुपेत्यवादमात्रं तातृ ह्येतयिनुमाह क्रत्वादेति। नचैकत्वस्य निःप्रयोजन
त्वेन साधाय्यायोगात् क्रियान्वयसिद्धौ गुणत्वस्यावश्यलक्षणीयत्वावगतेर्वैरूप्यपरिहाराय ग्रहसाधाय्यस्यार्थत्वकल्पना विवि
तेत्याशंक्याह क्रत्वादिति। पश्वादिद्रव्यपरिच्छेदकत्वेनैकत्वस्यापि प्रयोजनवत्त्वात्साधाय्योपपत्तेर्नैकत्वानुरोधेन साधाय्यस्या वि
ताप्याव्येत्यर्थः। अतो यद्येकत्वस्य विवक्षा स्यादुपगतं स्यात्ततः साधाय्येनैव सा निरस्तेत्याह तत्स्मादिति। एवं साधाय्येनग्रहणेनैव नञ्
कत्वस्य क्रियान्वयनिरासात्सिद्धांते समाहितेपि भाष्ये कथं समाधेयमित्याशंक्याह लाघवमपीति। क्रियान्वयासंभवो ऽलिलाघ
मेते गुणप्रत्येकवाक्यसमाप्यनेकविधवैरूप्यलक्षणेषु मनसिकृतेषु सत्सु योज्य। वाक्यभेदो ऽपि लाघवं चैते चैव वाक्यभेदेषु
विषयश्च तेषु योज्यमित्याह द्व्यादिनिमित्तविषययोः समस्यानुपगमेन व्याख्येयं। तथा हि एकत्वस्यापि ग्रहवत् साधाय्ये प्रत्येक
वाक्यसमाप्ते ग्रहनिरपेक्षस्यैकत्वस्य समार्गःस्यात्सवाशंक्यः। द्व्यांतरे च क्रियमाणः सर्वेषामेकवचनात शक्यो दितानां

रा· कार्य्यः सर्वविकल्पेन कस्यचित्क्रियमाणोऽप्यगतद्वैकत्वस्य नोपकरोति सत्त्वज्ञितानां क्रियमाणः संख्यांतरोपजननान्न कस्य
३३ चिदेकत्वस्योपकरोति । गुणत्वे च सूत्र विनश्यमाणां तरतोनिष्पादकत्वानवगमाद्धेहेनैकगुणत्वं वाच्यं तत्र चद्वितीया विरोधः शु
33 एकत्वलक्षणार्थत्वे उद्दितीयायाः प्रयोजनत्वावगतप्राधान्यस्य ग्रहस्यापि गुणत्वापत्तिः कुलयथापि क्रियात्वयासंभवलाघ्
योऽज्ञं । वाक्यभेदभार्थवद्वितीययाप्रधानभूतं ग्रहस्तुद्दिश्य संमार्गो विधीयते यदि तथाप्येकत्वस्य गुणत्वेनान्वयोपकरोवि
धीयते ततो गुणप्रधानत्वोक्ति वैरूप्यात्कृतिलक्षणवैरूप्यात्ग्रहप्राधान्याद्वाद्वैकत्वगुणलावविधिवैरूप्यात्त्वलिंग्येतवाक्य
भित्येवं योऽन्यं एवमर्थप्रविवाचे प्राधान्यं वा विशद्दालावात्तु तामेश्वषष्ठ्या विशेषणत्वे नागत्वावगमाद्धाक्यभेदाप्रसक्तोऽग्रहा
दीत्यादिशद्वोलाघ्येनर्थकः स्यादित्याशंकते नन्वेति षष्ठ्यामेऽस्मिणद्वा [illegible] पवयान्वयावगते प्रसस्य च विशेषांतरायोगेनगाणि
लक्षणान्वय विशेषनिश्चयावसायाक्कोऽगं कोगीत्यपेक्षायावाप्रेक्षयोऽत्र नवत्वेनागित्वावसायाल्लक्षणानां तु श्वर्वप्रयोगार्थो
ग्निपरिस्तरणोपयुक्तानामपि प्रयोगांतरकालीनापवयेनाप्रतिपादनाउपयुक्तसंस्काराद्वोपयोक्ष्यमाणसंस्कारस्य गरीय ३३
स्त्वान्नस्यापि लक्षणसंसर्गनिमित्तापत्स्यमानोऽल्मुकबहिः प्रातपरिहारार्थत्वेनापिदृष्टार्थत्वोपपत्तेः क्षणापवयस्य प्रतिपन्निर्वा

योगेन प्रयोजनत्वाद्योगात्मकत्वाभिलाषविषयायाश्च प्रवृत्तेः स्वामिनि प्रयोगदर्शनेन साध्यार्थत्वावसायादग्नेः साध्यायाव
गतिर्न सिध्यतीति परिहरति नैष इति। साध्यस्य विवक्षयायाः स्वार्थोपचारः पंचमीपक्षे प्रधानेन प्रयोजनवत्त्वात्प्राधान्यं तेत्याह
यद्यपि वेति। यथा मध्यात्सर्वाङ्गीणत्वेति पंचम्या विवक्षितापादानरूपगुणार्थाह विषयस्य कार्यार्थत्वेन प्रयोजनवत्त्वात्साध्यत्वं
लक्षयंती प्रवर्त्तत इत्यर्थः। अतो ग्निवाक्ये पि वैरूप्यलक्षणवाक्यभेदः शंकायोजयितुमित्याह तत्र चेति। प्रत्येकं वाक्यसमा
प्तिनितत्वेयमप्यविवक्षितगुणार्थाग्नेः साध्यत्वं लक्षयंती प्रवृत्ता। भिन्नत्वप्येकत्वसाध्यत्व ख्यानाशंकयत्वेनानापत्तेर्नयोजिता। म
तु लक्षणानाक्षिप्ता याग्योगे ह्युपचर्यप्रत्ययनिपाद्यत्वेन साध्यत्वाद्यविवक्षितसंख्यत्वेन त्वयाग्नेरेवापचय्यावगतेः शेषलक्षणेन पचय्य
नलक्षणसंसर्गादापतत्प्रमानस्थोल्मुकबहिःप्रक्षेपात्तस्याप्यपरिहार्यत्वं तत्याग्नेर्लक्षणापचयसंस्कार्यत्वायोगान्न साध्यत्वमित्याशंक्याह लक्ष
णानीति। विभागरूपत्वेनापचयस्य संयोगपूर्वकत्वात्प्राक्सिद्धसंबंधापेक्षत्वादपचेयानां लक्षणानां सिद्धत्वेनाश्रयात्साध्यत्वेऽपि
देशादिवदुद्देश्यतोपपत्तेरविवक्षितसंख्यत्वात्सर्वलक्षणापचयादग्निसंस्कारत्वोपपत्तिरित्याशयः। पूर्वोक्तानां वाक्यभेदानामवा
पि योजनीयत्वं व्याचष्टे यद्वा काक्यानेकसाध्यात्यागाच्छ्वैप्रधानत्ववैरूप्याभावात्कथं वाक्यभेदः पूर्वोक्तियोजनेत्याशंक्य गुणप्रधान

गुण

रा. त्वैरूप्याभावेपि संख्यासंख्येययोर्द्वयोरुद्देश्यत्वेन क्रियान्वये प्रत्येकं वाक्यसमाप्तिलक्षणः संख्यायाश्चोपादेयत्वेनान्वये तु या
३४ देयोपादेयत्ववैरूप्यलक्षणो वाक्यभेदः शक्यो योजयितुमिति परिहारं बहुविषयत्वद्योतनायोदाहरणांतरनिष्ठतया दर्शयति।
तथेति। भेदनस्यैव निमित्तैकत्वस्यैव चेति नियोगपक्षे भेदनस्य निमित्तैकत्वस्य वेति विकल्पपक्षे वाक्यभेदाभावाद्द्वयोर्द्वा
34 न्वयमात्रोक्तिः प्रत्येकोक्तिश्चाख्यानपेक्षत्वमात्राशया समुच्चयस्य त्वयोर्व्याख्यानपेक्षत्वेष्टैकनिमित्तकत्वान्वयमात्रेणोपपत्तेर्वाक्य
भेदापादकतापि। संबंधादिपक्षे तु प्रत्येकसमाप्त्यनापत्तेरादिशब्देनाद्योद्याविशिष्टयोर्द्वयोः समुच्चयपक्षः सूचितः। सर्वशब्देनोपादेया
नुपादेयत्ववैरूप्यमुक्तमिति नानारूपत्वान्न्याय्याख्यानेतस्य विरुद्धत्वात्किः समस्तसमुच्चारणावश्यावाक्यभेदापादनार्थेति सूचनायैकवा
क्यत्वोक्त्या समस्तोच्चारणोपलक्षणं। तिस्रो जुहोतीत्यादिवचनाविवक्षेत्यन्वयः। एवमेतदेकत्वग्रहस्य न किंचिदुपकारं करोति न संमार्गे
स्येति साध्यं प्रधानस्य तस्यापि ग्रहस्यैकत्वावधारणेन संख्यायाग्रहोपकारित्वसंसवादनं गास्थितानामपि चमसानीतावर्म्माणां उपका
रित्वस्थितत्वमात्रेण क्रियोपकारित्वदर्शनाद्ग्रहस्यैव संमार्गोपकारित्वसद्भावान्नत्वारिच्छेदकत्वेनैकत्वस्य यजमानसंस्काराणायागो
पकारित्ववत्संमार्गोपकारित्वोपपत्तेरयुक्तमाशंक्य दशैतानध्वर्युः प्रातःसवने ग्रहान् गृह्णातीत्यादेः प्रमाणांतरादेव विज्ञातसंख्य ३४

त्वेनग्रहस्य संख्यानपेक्षत्वान्नैकवच्यग्रहोपकारित्वं तद्द्वारावासंमार्गोपकारित्वं संभवतीति लाघ्याशयं स्वयं उमाह सत्यां चेति
यद्योद्देश्यविशेषणस्याविवक्षितत्वे ष्टवर्षब्राह्मणोपनयनादिविधावुद्देश्यब्राह्मणादिविशेषणस्याष्टवर्षत्वादेः अमावास्याया
मपराह्णे पिंडपितृयज्ञेन चरंतीत्यत्रचोद्देश्यामावास्याविशेषणमपराह्णः प्राचीनप्रवणविधौ चोद्देश्यप्रवणविशेषणप्राची
नत्वं यावज्जीवविधौ चोद्देश्यजीवनविशेषणं सायमाद्यपि न विवक्ष्येत ब्राह्मणसुरापाणादिनिषेधे चोपादेयब्राह्मणादि
विशेषणं लिंगादि विवक्ष्येतेत्याशंकानिरासार्थोऽयं ग्रंथः। आकांक्षाधीनत्वाद्विशेषणविवक्षाया ब्राह्मणादेश्चोपनयनादावुद्दे
श्यत्वेऽपि यत्नोऽनवगतरूपत्वेन विशेषणाकांक्षत्वाद्विशेषणविवक्षा निषेधे चोपादेयत्वेऽपि ब्राह्मणादेरनुवाद्यत्वेन प्राप्तत्वेन नि
षेधान्वयाद्विशेषणस्यानाकांक्षितत्वेनाविवक्षेत्युक्तेत्याशयः। एवं तर्हि उद्दिश्यमानस्य किं संख्याविवक्ष्यते नेति संशयोपपद्या
सा न युज्यतेत्याशंक्याह सा चेति। विधेयक्रियानुष्ठानार्थत्वेनापाद्यत्वलक्षणोपादेयत्वाभावेऽपि प्रतीत्यत्वलक्षणोपादेयता
ब्राह्मणामावास्यादिष्वविवक्षिता। उपनयनपितृयज्ञाद्यनुष्ठानकाले हि ब्राह्मणामावास्यादेर्नियमेन प्राप्त[illegible]त्वापादकस्याप
क्रतोः सर्वसाधनत्वस्याभावात्तत्कालप्राप्तेव ब्राह्मणादेर्नदत्वेनोपनयनाद्यनुष्ठानायोगात् ब्राह्मणादिसिद्धत्वकारेणाप

रा. नयनादिविधानाद्ब्राह्मणादेश्च कालाद्यपायेऽपि सत्तः सिद्धस्य प्रतीत्यतावश्यामुपगंतव्या यहादेश्च प्रकृतापूर्वसिद्ध्य
३५ र्थमुपादानत्वेन संमार्गादिकाले नित्यआक्षेपनिषेधस्य च प्राप्तविषयत्वनियमान्निषेधकार्य्यायाश्च निष्टत्तेश्च पूर्वत्ति पूर्वकत्वनि
यमात्तु रापाणादिनिष्टत्तिकालेन कारिणो ब्राह्मणादेर्नित्यशास्त्रेस्य प्रतीत्यत्वादुद्देश्यत्वं विवक्षितं । अतः कीदृक् ब्राह्मणा
35 दिरूपनयनाद्यनुष्ठानार्थप्रतीक्षितव्यस्तत्तुपादेयेषु विशेषणाकांक्षोत्पन्नेरुद्देश्येष्विह यहादिष्वनुत्पन्नेरनाकांक्षितत्वेना
द्देश्यविशेषणस्याविवक्षा ह्युत्पादनायोद्दिश्यमानस्य किंसंख्यादि वक्ष्यतेन वेति संशयोपन्यासोऽप्युक्त इत्याशयः । उद्देश्येषु
विशेषणानाकांक्षामुपपादयति । उद्दिश्यमानेष्विहीति । प्रमाणान्तरावगतत्वात्संख्यानाकांक्षायां प्रकृतापूर्वसाधनस्य प्रक
रणात्संस्कार्यत्वावगते रुद्देश्यस्वरूपस्यापि प्रमाणान्तरावगतत्वान्न तत्समर्पकप्रातिपदिकार्थग्रहत्वाद्यस्यापि नाकांक्षा वार
स्यादित्याशंक्य प्रातिपदिकार्थान्वये संमार्गस्य संस्कारत्वासिद्धेः प्रकृतापूर्वसाधनस्य संस्कार्यत्वावगत्ययोगादुद्देश्यस्व
रूपानवगते रुद्देश्यं च विना निःफलत्वापत्तेर्विध्ययोगान्न तत्समर्प्यकप्रातिपदिकार्थान्वयाकांक्षोपपादनार्थं प्रातिपदि
कार्थेत्युक्तं । प्रकृतापूर्वसाधनत्वेवगतसंख्यस्यापि ग्रहादेः संमार्गाद्यन्वयेनवगतसंख्यत्वात्संख्याकांक्षा न विद्यते । ३५

त्याशंक्याह अत इति। प्रातिपदिकार्थान्वितप्रकृता सर्वसाधनमात्रग्रहसंमार्गाद्युपयावगतेर्विशेषणानाकांक्षातः शब्देनो
क्ता। अनेन चाविशिष्टं हि लक्षणमिति सूत्रावयवव्याख्यानमुक्तं नैतदस्तीत्येवमादिना ग्रन्थेन तच्छेषोपसंहारार्थं तस्मान्नैतदिति व्या
ख्या व्याख्यातं अत इति। लाघवेन सर्वसंस्कार्यत्वहेतुप्रदर्शनपूर्वं विहितक्रमः सर्वधर्माः स्यादिति सूत्रोक्तहेतुद्वयमनुक्तं तल्लक्षण
त्वादित्यनेनैव हेतूक्तेर्हेत्वनाकांक्षणाद्युक्तमाशंक्य लक्षणत्वादित्यनेन ग्रहत्वादेर्विधेयसंमार्गाद्यन्वय्युपसर्वसाधनलक्षण
त्वेन संमार्गान्वयितया विधेयत्वाभावात्तद्विशेषणत्वमनुतरां विधेयत्वं न संभवतीत्युक्तेर्ग्रहादिस्वरूपविशेषणत्वेनैकत्वादेर्वि
धियोगे पि ग्रहत्वादिलक्षिता सर्वसाधनविशेषणत्वेन विधिर्नविष्यतीत्याशंकायामाह संस्कारान्वयान्यथानुपपत्तिकल्प्यत्वेन
सर्वसाधनलक्षणायाः संस्कारान्वयात्यागः सर्वसाधनत्वप्राप्तौ तेर्विशेषणान्वयायोगाद्विशिष्टस्य संस्कारान्वयितया विध्या
नुपपत्तेः शुद्धविधौ च विशेषणस्याविधेयत्वापत्तेः सर्वसाधनविशेषणत्वेनार्थ्यैकत्वादेर्विधिः संभवतीत्येवं निरासायैतद्
उद्दयानुकर्षणमिति सूचनायाविधेयत्वार्थं तल्लक्षणत्वोक्तिं व्याख्यातुमाह सर्वेति। विधेयत्वनिवृत्त्यर्थमात्रस्य हेतुतत
स्तद्विशेषणस्य सुतरामविधेयत्वादनुष्ठानान्वयित्वेनार्थैकत्वानादेरित्याशयः। लक्षणत्वोक्तेरविधेयार्थत्वप्रकटन

36

यानां इत्यतानंगत्वोक्त्यालक्षिता। लक्षणाख्यानादित्यतां लौकिकदृष्टांतेनदर्शयति यथेति। ग्रहवख्याप्यितइदनादरापन्ने
ष्वमसेष्वपि संमार्गःप्रसज्येतेत्याशंक्याह तत्रेति। ग्रहादेर्लक्षणत्वेनविनातद्व्यक्तितेष्वर्थसाधनेषु संमार्गाद्यनुष्ठानासिद्धे
र्लक्षणत्वेनग्रहाद्याद्रियतेततश्चानुष्ठानान्वयित्वेनानादरेपिचमसेषु संमार्गान्वयश्चर्वसाधनलक्षणयहत्वाद्यलावान्नसंमा
र्गाद्यनुष्ठानापत्तिरित्याशयः। लक्षणत्वेनैवतत्त्वैकत्वादिविशिष्टमेवग्रहादिश्चत्यतामित्याशंकानिरासार्थोमात्रशब्दः॥
यदीत्यादिसविवितत्वमित्युक्तेशंकालाघवेबहुत्वविवक्षितेषिति। एवंबहुत्वस्याप्यविवक्षितत्वादयुक्तमाशंक्यैकवचनायोगा
त्किशेषत्वात्स्वार्थतात्पर्यासत्वेनव्याख्यातुमाह नत्विति। उच्यतइत्यादिपरिहारस्ताच्छ्रुत्याचष्टे तत्रेति। एकवचनस्यश्रमाद
पाठापत्तेरेतत्परिहारापरिसंतोषेणपरिहारांतरार्थमपिचेति। तच्छ्रुत्याचष्टे तेनेति। कारकसंबंधोपीत्यपिशब्दस्स्वितंश
तिपदिकार्थव्यहार्थत्वंव्याख्यातं। एवमप्येकवचननियमोनर्थकइत्याशंक्यबहुत्वविधौक्वपिंजलानाधिकरणवद्द्य
माणत्रित्वनियमदृष्टांतेनार्थवत्तामाह यथमंचेति। पुरोडाशावितिनियमद्विवचनंस्याहिंकिमर्थमित्याशंक्याह यस्ये
ति। पौर्णमास्याममावास्यायामग्नीषोमीयस्यपश्चसामान्याद्यर्थरहितायांवामावास्यायामाग्नेयैंद्राग्नरूपस्यपुरोडाशद्वयस्याभि ३६

न्तत्वाद्द्विवचनमित्येतद्दर्शयितुं यथोलयं हविराग्निमार्छेदैन्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्वपेदित्यार्थिगमनसंबद्धस्याह
विधौ निमित्तत्वेनोद्देश्यत्वाद्विवक्षितत्वेऽप्येकत्वापूर्वसाधनलक्षणत्वेन प्रतीतिमात्रोपयोगित्वाद्बहुत्वद्विवक्षितविशेषण
त्वसिद्धौ [illegible] लयपदानर्थक्यापत्तेरुलयवद्योद्देश्यन्तरगत्यनुपगमेन विवक्षां पूर्वपक्षयित्वाधिकारिको लयवा अनुप
गमेनोलयपदार्थक्यपरिहारः षष्ठाधिकरणे वक्ष्यमाणो दृष्टान्तितिनः ॥ पुरोडाशद्वयसद्भावाद्द्विवचनस्यासालंबनत्वेऽपि
नियमः किमर्थ इत्याशंक्याह ॥ यथाहीति । यथायामावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत्सरस्वतीमाज्यस्य यजेतेति यागद्व
ये विहिते भावाख्यायाः उपांशुयाजपत्ने तद्विकारे सारस्वते वेदानन्तरं वेदिकरणपद होत्राभिमर्शनदृष्टं वृत्याज्यलागाउ
वाक्याग्नेर्मेर्ध्याग्नीषोमीयविकारे वामावैष्णवेह विरधिवासनानन्तरं वेदिकरण [illegible] पत्तेहोत्राभिमर्शनवार्घ्यमुपवाक्यास
मे रनियमेनैकस्य कल्पोच्यते प्रसज्यत इति । पूर्वपक्षयित्वात्सरस्वत्या पूर्वचोदनाल्लोकवदिति द्वादशाधिकरणसूत्रेणैक
स्य त्वादाभावैष्णव [illegible] कल्यः सारस्वते प्रसज्यत इति वक्ष्यते तथा सरस्वत्यादाग्नेयस्यैव पुरोडाशस्य त्रीण्यस्यानिमित्तत्वेन
ग्रहणमिति भ्रान्तिनिवृत्त्यै नियम इत्याशयः ॥ अपि वेत्यादिना द्विविधायकालिधानश्रुत्यवगतक्रियाद्वयविरोधेन

स्या २

रा॰ पूर्वश्रुतपरित्यागे इत्यादावन्वयबाधादयुक्तमाशंक्य इत्यादावन्वयाभ्युपगमेपि सिद्धांताव्याघातोक्तिमाशयेन व्याचष्टे। अ
३७ पिवेति। यद्वेत्यथ नेकसंख्यावान्नैकत्वेन विशेषणतायुक्तेत्याशंक्याह जातीति। वोदितेतु परार्थत्वाद्यथाश्रुतिप्रतीये
त। परार्थत्वव्याख्यार्थस्य यागार्थश्च पशुरिति लाघवादवयवस्य पशोरपि द्वितीयया प्राधान्यावगमादयुक्तत्वशंकां निरस्य
37 न्नसंख्यावच्छेदपशोऽनुरिति। लव्यस्य लावकापेक्षणाद्भृतस्य च लावकत्वोपपत्ते र्नतस्य लव्यार्थत्वे दृष्टार्थत्वं भूतस्य तु लव्यानपे
क्षणाद्गस्य भूतार्थतया मद्दृष्टार्थतेत्येकस्यैव व्याययस्य तु लव्यसमुच्चारणे कृतं सख्यायोपदिश्यत इति लाघवाद्रूढत्व
दुच्यां णां कर्मसंयोगेऽपि वेनालिसंबंध इति शूद्रारूढत्वं च द्वयोरक्याश्वितं। संस्काराद्वा गुणानामव्यवस्था स्यात्। यथा
श्रुतं तावत्सर्वपक्षेनसाध्यं व्याचष्टे एकवेदेवेति। अहवत्प्यापीत्यनेन प्रदर्शनार्थमित्यादि दृष्टमित्यंतं साध्यपराभिमतश्र
र्वपक्षार्थत्वेन व्याख्याय प्रदर्शनार्थत्वे इत्यनेनोच्यत इत्यादि प्रकल्प्यात इत्यंतेन त्रिरासार्थत्वेन व्याख्यायवाक्येन वेत्यनेन
श्रालिमतसर्वपक्षार्थत्वं तयोच्यते समाप्तीत्यादि लाघवशेषो व्याख्यातः। श्रुत्यावाक्यबाधस्यापमेलक्षणयायहसंबन्ध ३७
नोक्तिरयुक्तेत्याशंक्य वाक्येन गृहात्वयाभ्युपगमे स्वरूपेणवान्वया[illegible]पत्ते स्सद्भावेन शुद्धसमार्गविधिमभ्युपगच्छ्यामिति

३।३।१

न्नस्य ग्रहस्य का गतिरित्यपेक्षिते संमार्गस्य कैमर्थ्याकांक्षायां सोमग्रहणानंतरकालत्वेन योग्यतयाधोवसिक्तसो
मनिर्हरणार्थत्वावसायात्सोमग्रहसंस्कार्यत्वेनावगतस्य स्पष्टीकरणायोपलक्षणार्थतया ग्रहशब्दस्य गतिस्सूचनार्थो
वाक्येन चेत्यत्र यः ३ शुद्धसंमार्गविधानात्पूर्वपक्षपरिग्रहे तेषामर्थाधिकरणोक्तशुद्धावघातादिविधिः पूर्वपक्षसादृश्या
त्तदनंतरमेतदधिकरणारंभापत्तिरित्याशंकानिरासायैकत्वसादृश्योक्त्या ग्रहे तेषामर्थाधिकरणोत्तरानारभ्यत्वोपपा
दिता। ननु पदस्य केवलाश्रयोगित्वात्पदांतरान्वये श्रुतिबाधस्यैव वाक्याधिकरणे परिहृतत्वाद्ग्रहादाविह केवलसंमा
र्गविधिः पूर्वपक्षयितुमशक्य इत्याशंक्याह रहविति। यथा वा ईसंयुक्ताश्चवघातादयस्तत्पदार्था विधीयंते श्रुत्या वा
क्येनैषां व्रीह्यादिसंयोग इति तेषामर्थाधिकरणसंदेहोपपादनसाध्यापद्याश्रुतश्रूयमाने शुद्धावघातादिविधौ न
त्वे तद्युक्तमिवेत्यादिवार्त्तिकेनाक्षेपं कृत्वा विधीयंते वघातादिः ४ श्रुत्या व्रीह्यादिसंगतद्वात्यादिवार्त्तिकेन व्रीहमवघा
तादयो व्रीह्यादिसंयुक्ताः ४ श्रुत्या विधीयंते किंत्व पूर्वसाधनांशलक्षणात्मकेन वाक्येनैषां समीहिताः पूर्वसाधनश्र
तेन व्रीह्यादिना योगो न स्वरूपेणेत्येवं व्याख्यया परिहारः ४ कृतश्चेह संमार्ष्टीति विधिशेषेणादृतग्रहत्वग्रहशब्दोप

रा॰ लक्षितापूर्वसाधनमात्रावृत्तेः संमार्गेप्युरूपेक्षायोनिकंप्रयत्नं विधातुंपुरुषार्थपर्यवसायित्वस्थलावापादकंशब्दन्न
शु स्वर्णनात्मकविधिस्वरूपेणैवशक्नोतिअप्राप्तग्रहत्वेशब्दान्वयात्मकेनतुवाक्येनसंमार्गस्यग्रहत्वसंबंधंविधातुं
शक्नुयात्। अतस्तत्रापूर्वसाधनमात्रानुयेनपर्यवसितार्थः श्रुतिर्वाक्यीयविशेषान्नयंबाधतेतस्मादपूर्वसाधनमात्रत्वलक्ष
38 णयाग्रहशब्दोवर्णनीयः।तेनचमसेष्वप्यपूर्वसाधनत्वाविशेषात्संमार्गसिद्धिरित्येवंव्याख्यायाकार्यइति।परिहा
रेत्यंतमवघातादिसाध्यालावेपिकथंचित्साध्यादवघातवदाववोक्तिः।भंगाख्यान्नेपसाम्यस्याप्रसिद्धत्वाद्धारास्यपरि
हारसिद्धेर्दृष्टांततयोक्तिः। एवंतस्यावघातादिन्यायेनसंमार्गस्यापिपरमापूर्वप्रयुक्तत्वायोगेनावांतरापूर्वप्रयुक्तत्वमि
ष्टेर्ग्रहत्वलक्षितस्यावांतरापूर्वसाधनत्वस्यचमसेषुसावाद्यत्वस्यासिद्धेर्नतदधिकरणमारभ्यमित्याशंक्यतेनन्विति।ए
कत्ववद्ग्रहत्वैकार्थसमवायित्वस्याप्युद्देश्यापूर्वसाधनविशेषणस्याविवक्षितत्वशंकापन्नेषामर्थाधिकरणसिद्धांता
न्तेयएतदधिकरणारंभेणपरमतेनतावत्पौनरुक्त्यंपरिहरति सत्यमिति। वाच्यैकार्थसमवायित्वं विनापूर्वसाधन शु
त्वस्यलक्षयितुमशक्यत्वेनवाच्यैकार्थसमवायस्यावांतरापूर्वसाधनत्वस्यैवलक्ष्यत्वानुद्देश्यत्वेनोद्देश्यविशेषणत्वा

सावृत्तेषामर्थाधिकरणसिद्धांतान्तेपायोगेनैतत्परिहारापरितोषात्स्वमतेनान्यथापरिहरति। अथ वेति। ननुतेषा
मर्थाधिकरणोक्तयथासंयोगव्यवस्थान्तेपेणाऽपूर्वपक्षेस्थलसंमार्जनादिवत्संयोगानादरसिद्धौसंस्कारएवहेतुः
क्रियुक्तातदनान्तेपेतुकिमर्थत्याशंक्याह संस्कारादिति। प्रतिप्रधानमावृत्त्यासंस्कारानुष्ठानद्याऽपूर्वसाधनेनप्रयुक्त
त्वात्त्वमसेतुसंस्कारालावेवेतुल्याप्यापनेरपूर्वसाधनत्वव्याहतिः सूत्रवनार्थसंस्कारत्वोक्तिरित्याशयः। सर्वप्रधानेष्वनुष्ठानमे
वोपपन्नेतेनानुष्ठानंचममेषपीत्यतदाख्यानार्थसंस्कारोक्तिरिति सावधारणानुष्ठानवाचिक्रियाशब्दाध्याहारोपगमेनोपपन्नव्या
ख्यानार्थोपपादनशब्दाध्याहारोपगमेनव्याख्येयं। यथाव्यवस्थावाऽर्थप्रकृतिसंयोगानुष्ठानशब्दप्रमाणत्वात्॥ यथाप्रकृतपूर्वपक्षेला
घवव्याख्यानेसिद्धांतलाघवमपियथाश्रुतमेवव्याख्येयमिति सूचयितुमाह यथास्थूलंतावदिति। ग्रहशब्देनग्रहमुद्दिश्यतत्संब
धित्वेनैवसंमार्गोविधीयतेनतूद्देशइत्येवंग्रहशब्देनेति लाघवव्याख्यानुग्रहेतुरुक्तः। ग्रहसंमार्गान्वयस्यविवक्षितत्वेसंमार्गस्य
रूपस्यापिविवक्षितत्वापत्तेर्वाक्यानुरोधेनपदस्यप्रकृत्यवगतसमार्गस्वरूपविधिबाधप्रसंगात्तद्विरोधेनवाक्येयग्रहसंमार्गान्वयमा
धेवोधितेत्याशंक्य विशिष्टक्रियास्वरूपविधिकल्पनाद्वाविशेषणान्वयविधेश्चक्रियास्वरूपविधिबाधकत्वायोगात्प्रथंनच

स्वा ३

रा० त्यादिनञ्कृतिर्बाधिता नवतीत्यंतेनाप्यंशाख्यातं ग्रहान्तरस्य संबंधिनोप्यतश्प्राप्तत्वेपि संमार्गान्तरस्य संबंधान्तरस्याख्यातो
३९ प्राप्तत्वात्समेयजेतेत्यादिवक्रियास्वरूपविध्यनपेक्षत्वाद्वयविध्यनुपपत्तेर्ग्रहसंमार्गसंबंधविधौ संबंधांतरविधेरवश्यंतया विधा
दित्युक्तं। प्रदर्शनार्थं च पक्षेष्ववश्यंतयाविधाकस्य वित्संबंधांतरस्येत्येवमिदं व्याख्येयं। अनेन वाक्यस्य विधेयतया प्रयोजनं कृतस्य
संमार्गस्य प्रकृत्या ग्रहसंयोगाद्ग्रहेष्वेव संमार्गव्यवस्थेत्येवं स्वमूलव्याख्यास्वपि चिंता। परमार्थतस्त्वर्थस्योद्देश्यस्यापूर्वसाधनस्य
कृत्युक्तग्रहत्वसंयोगेनैवलक्षणया वा तु परमापूर्वस्योत्पत्त्यपूर्वमात्रपर्यवसायि ग्रहत्वनियमस्साध्यत्वाभावेन ग्रहत्वावच्छिन्ना
ख्याताद्ग्रहत्वेन लक्षणाशंकेयं ग्रहत्वैकार्थसमवायिनोऽवान्तरापूर्वसाधनस्यैव लक्षणायामन्याय्यत्वादित्येवं सौत्र हेतु।
व्याख्यातार्थग्रहत्वस्यापूर्वसाधनलक्षकत्वानभ्युपगमे ग्रहश्रुतिबाधापत्तेर्ग्रहत्वस्य लक्षकत्वेनानुवादत्वाद्ग्रहशब्देन ग्रहत्वस
समवाय्यवान्तरापूर्वसाधनं लक्षयित्वा तस्य संमार्गान्वयो विधीयते न च ग्रहसमवाय्यवान्तरापूर्वसाधनविशेषणान्वयितया संमार्ग
विधिमनपेक्ष्यापूर्वसाधनमात्रस्य तेन संमार्गेणान्वयः शक्यो विधातुम् अतोऽवान्तरापूर्वसाधनविशेषणान्वयितयैव संमार्गविधानात्
विधिश्रुतेरपूर्वसाधनमात्रान्वयविषयतामभ्युपगम्य ग्रहपदैकवाक्यतया ग्रहसमवायितया विशेषणात्संकोचलक्षणा ३९

39

बाधापत्तिरित्यन्नेऽक्तत इति प्रश्नः सर्वं यद्यपि गुरूपार्थपर्यवसायिफलावविधिष्कृत्या संमार्ष्टीति शब्दोऽसर्वसाधनान्वितसंमा
र्गगतं प्रयत्नं विधातुं शक्नोति तथापि यद्यहावरयालावे संमार्गद्वाराडुपकारित्वापन्नेऽसर्वसाधनद्व्यावयावगमेन यद्यावरय
स्यावश्याभ्युपगमनीयत्वाद्ग्रहसमवाय्यसर्वसाधनविशेषान्वयस्यैवावगतेः समार्गविधिस्त्रलावालोचने वाविशेषान्वयावग
तौ न कश्चिद्विशेष इति विधिसूत्रलाववाध्यकृत्पद्यमानशब्दास्यपगमेन यथोक्तोपस्कारयुक्तं सिद्धांतलाघवं व्याख्येयमिति सूत्र
यितुमाह। अपि वेति। नन्वित्याशंक्य लाघवं प्रत्यक्ष्यासमर्थभेदाद्युक्तमाशंक्य व्याचष्टे। नन्विति। नानादेवताद्युक्त ग्रहणसंस्क
तद्ग्रहभेदान्निमानामप्ययोगात्सामानामविधेयत्वाद्धि धैकसमधिगम्यत्वाद्वा सर्वग्रहप्रत्यक्ष्यासमर्थभेदालाभात्ययसामे
चावरूपं श्रीणातीत्यादौ वप्रत्यक्ष्यासमर्थभेदेऽन्यथापि न व्यवस्थाया नवमे वक्ष्यमाणाया एतदधिकरणाधीनत्वे नेदानीमसि
द्धावस्थत्वायोगात्सर्वस्यैव ग्रयोजकत्वावगतेः तस्यैवैकत्वाशयमेतद्भाष्यमित्याशयः। अपि वेत्यादिप्रत्यक्षे त्वंतत्परिहारलाघवं शं
काशय निरासममर्थत्वेन व्याख्यातुमाह। सत्यपीति। प्रत्यक्षात्यासम्भिन्नलावेऽपि देवताद्युक्तद्यथभेदान्यथानुपपत्तिकल्पनावि
धिविहितत्वेनात्यासानां प्रत्यक्ष्यासमर्थभेदोपपत्तिरित्याशयः। नन्वभ्यासैर्विना ज्योतिष्टोमरूपासिद्धेरर्थात्वेनाभ्यासा

रा० नामवघातादिवन्नाश्वर्थिताश्चीत्याशंक्याह विनापीति। ज्योतिष्टोमशब्दस्यास्यस्वरूपयागवाचितायायागास्यासवि
५० धिनिमित्तकत्वेनास्यासविधत्वाभावेन स्यस्वस्थापियागस्य ज्योतिष्टोमशब्दवाच्यत्वस्वरूपसिद्धेर्नदृष्टार्थत्वमस्यासस्यसंभवतीत्या
शयः। तस्मादित्युपसंहारस्वाष्टंव्याचष्टे तत इति। नन्वस्यासास्वीर्णाणंप्रत्यासन्नत्वेष्यफलवात्प्रयोजकत्वासंभवोतिक्रमका
रणमस्त्वीत्याशंक्याह अवघातादिवदेवेति। फलंत्विति स्वेवघातादेरपूर्वप्रयुक्तत्व सिद्धौ यद्यपि त्वेतासात्तादफलत्वं तथा
पिस्वरूपसिद्ध्यर्थतयानुपपन्नैवप्रयोजकत्वं न विघ्नतीत्यादि वान्निकेयोर्थोवर्णितिः सोऽत्रापि योज्य इत्यर्थः। ग्रहेकत्वं संबंधेत्र
नरितिसाध्यस्यतात्पर्यमाह नवेति स्थलिसमागविघ्नोक्त्यर्थत्वेनतस्य शब्दप्रमाणत्वादितिस्त्रावयवव्यारव्यार्थे श्वित्या
दिसाध्यंस्पष्टत्वान्नव्याख्यातं॥ पश्वानर्थक्यात्तदंगेषु॥ ॥ग्रहेष्वेवसंमार्गोनचमसेष्वितुक्तेसमदशारत्निर्वेषोडशिपात्रेनिवि
शतेत्यपेवेति चिंतायाः प्रासंगिकत्वेनानंतरसंगतिं चतुर्द्धाकरणाधिकरणस्य चमसाधिकरणसगत्यमिधानेनग्रहत्वं यथिस्यमा
णत्वात्स्यष्टत्वेनानलिख्यत्वेकश्चायस्याघ्योक्तसंदेहंवचनव्यक्तिसंदेहेनोपपादयति यदीति। ग्रहशब्दानुवादसामर्थ्यात्समदशा ५०
रत्निवक्ष्यग्रहसदृशषोडशिपात्रेनिवेशात्ग्रहपगमेनुवादात्षोडशिपात्रप्राप्तिमत्त्वासेत्वात्रानुवादत्वस्यचोघ्यायापत्तिमा

शंक्य सप्तदशारत्निर्भवेद्वाजपेयांगत्वेन विधीयमानस्य साक्षाद्वाजपेयान्वयायोगाद्वाजपेयान्वयियोग्यद्रव्यापेक्षायां
यूपस्य वाजपेयान्वयित्वात्साक्षाद्वाजपेयांगभूतायाश्च सोमलतायाश्च कविदलावात्य देयसोमरसाधारत्वद्वारा षोडशिपा
त्रस्याश्चेश्य यथा कथं विद्वद्देनोक्ता। सप्तदशारत्निशब्दस्य लोहितोष्णीषन्यायेनाप्राप्तविशेषणविध्यर्थत्वेषु पात्रान्वयपदार्थ
वऊद्वीत्यवयवयोगाद्वाजपेयशब्दस्य व्यपदार्थसमर्थकत्वात्स्पगमे संबंधिपरत्वोपपत्तेः कोसौ वाजपेयसंबंधीत्यपेक्षा
यां यूपवाजपेयान्वयात्पाद्यांतरापेक्षायावगतस्य सामान्यतो दैर्घ्यापेक्षे दैर्घ्यविशेषात्मकसप्तदशारत्नित्वविध्यौचित्यात्सो
डशिपात्रस्य यागमंतरोपात्तस्य यूपस्य साक्षाद्वाजपेयासंबंधित्वेन नत्वद्वावधानेपितत्यपदेशोपपत्तेश्च कथंषोडशिपात्र
निवेश इत्याशंक्याथापीत्युक्तं। संबंधिनो द्रव्यस्य वाद्रूपेण विशेषणे वाक्यभेदापत्तिस्तवनार्थायसद्भ्रः। यूपस्योद्देश्यत्वेद्यवहि
तवाजपेयान्वयसंबंधेपि विशेषणाविवक्षायां वाक्यभेदापत्तेर्वाजपेयशब्दस्य विशेषणत्वायोगमाशंक्यागत्या वाजपेयविशि
ष्टस्य यूपस्योद्देश्यत्वादुद्देश्यांतर्गतएव वाजपेयो नोद्देश्यविशेषणमिति स्तवनार्थो यथा कथंचिद्भ्रः। अविशेषितस्याप्युद्देश्य
त्वसंभवे विशेषणस्यानाकांक्षितत्वादुद्देश्यांतर्गतावच्छेदकत्वेन वाक्यभेदापत्तेर्विशेषणत्वापरितो वा द्वाजपेयप्रकरणाम्ना

रा. नेनवाजपेयसंबंधिद्रव्यप्रासंख्यातुवादपक्षेऽष्टमतेनोक्तः। वक्ष्यतीहैर्विशेषणं परत्वस्तवनार्थापरिमाणोक्तिश्च। तत्र निवे
४१ शे सति वाजपेयशब्दस्याजघ्येन लक्षयति मत्यक्षेतु वाजपेयप्रकरणमनुष्यत्यत इति लाघवद्वयोक्तस्त्रेहेतुद्वयस्यापरहेतुद्वयोप
लक्षणार्थत्वं दर्शयितुं सर्वपक्षमाह। किमिति। सप्तदशारत्निर्वाजपेयस्य यूप इत्यनंतरावयवसंलवे वाजपेयशब्दस्य वहितत्वप्रशब्दा
न्वयायोगात्प्रधानस्य तु वाजपेयान्वयसंलवे यागस्य तु पशुगणस्यान्वयायोगात्वाजपेयान्वयाश्रुतकथंतावलक्षणप्रक
रणाबाधसंलवेतद्बाधायोगात्कुतिश्चन्नवाजपेयशब्दप्रातिपदिकषष्ठीश्रुतिर्त्यांनवाजपेयान्वयसंलवे प्रातिपदिकलक्षणोहत्या
पादकत्वात्कल्पीययूपान्वयायोगाद्वाजपेयांगतैवयुक्ता न पशुयागांगयूपांगतेत्युक्ते वाजपेयान्वयेपि षोडशिपात्रांगत्वात्स्फ
पगमेन साक्षाद्वाजपेयांगत्वासंभवात्पारंपर्येणैव वाजपेयांगत्वं यूपान्वयेऽपि पक्षेऽप्रधानत्वादिहेत्वंतापक्षद्वयेऽपि विशेषा
त्सर्वपक्षासाधकतामाशंक्य यूपांगत्वावेदकवाक्यवत्षोडशिपात्रांगत्वावेदकप्रमाणाभावेन निवेश इत्याशंक्याह साक्षादि
ति। एवमपि यूपस्यापि लोके न षोडशिपात्रस्य द्वारमात्रत्वाद्व्यवधायकत्वं स्तवनार्थः साक्षात्वह॥ सप्तदशारत्निर्वयूपसाक्षाद्वा
जपेयान्वये कथं षोडशिपशुयागद्वारा वाजपेयांगत्वात् कथं षोडशिपात्रे निवेश इत्याशंक्याह तत्रेति। वाजपेयांग षोडशिग्रहा

तस्य सोमरसाधारद्वारा पिपात्रस्य वाजपेयान्वयेयहैन्द्रजुहोतीत्यातिदेशिकेन वाक्येन सप्तदशपात्राधिकयागरूपहोमां
गत्वाविरोधइत्याशयः। अनेन यानंतर्याक्रुतेरित्यानंतर्यशब्दस्याप्तस्यासान्नाव्यवाचिनःश्रुतिशब्दान्वयमंगीकृत्य सा
न्नात्संबंधिनिषष्ठीश्रुतेर्विनियोक्तृत्वादित्यपिव्याख्यासूचिता। मनन्त्वेविति सार्थं वाजपेयप्रकरणांतर्गतपशुयागान्वय
द्वारासप्तदशारत्निव्यस्य वाजपेयान्वयित्वात्सिद्धांतेपि प्रकरणानुग्रहोपपत्तेरयुक्तमाशंक्याधिकारलक्षणप्रकरणबाधे
पिकथंसावलक्षणप्रकरणबाधाशयत्वेनोपपादयति यद्यपीति। वाजपेयशब्दं जघ्योक्त्या द्विविधःक्रतुस्तत्र क्वापि प्रातिपदिक
श्रुतेरितरथैतिसार्थ्येणैवव्याख्यातत्वात्षष्ठीश्रुतिव्यावृत्ते वाजपेयस्येति। पक्षद्वयसाम्याल्लक्षणाद्वेरपर्य्यनुयोज्यत्वाश
क्तापरिहारार्थस्योक्तइतिलाघवस्याशयमाह। नवेति। प्रदितिश्यांशंप्रश्नमोक्तेतमादितिःपाशान्प्रमुमोक्तेतानित्येकव
चनवचनांतमंत्रयोर्द्वैतप्रकरणाम्नातयोर्वजवचनांतस्यैकपाशकेकर्मण्यसमवेतार्थकत्वेपूर्वपक्षयित्वाविप्रतिपन्नौविक
ल्पश्च्यात्समवाङ्गुणेन्द्व्यायकल्प्यनैकदेशत्वादितिनवमाधिकरणस्तत्रेण वज्रवचनस्यासमवेतार्थत्वेपितदनुरोधेनानुपसं
जातविरोधावस्थायांश्रुतस्यप्रातिपदिकस्योक्तर्षायोगान्नस्यैवतुप्रातिपदिकात्परप्रयोज्यवस्मृतेःप्रातिपदिकपारतंत्र्य

रा० लक्षणगुणत्वाव्यसायात्प्रातिपदिकाद्युरोधेन प्रातिपदिकार्थइत्यलक्षित तदवयवसंख्यावाचित्वलक्षणान्यायकल्पना
४२ याद्युक्तत्वाक्कर्मत्वङ्गत्वरूपानेकत्वङ्गवचनार्थसमुदायैकदेशत्वात्त्वङ्गत्वस्यसमवेतक[?]त्वप्रकाशनार्थंप्रयोज्यत्वेन
त्वेनावगतस्यत्वङ्गत्ववचनस्यार्थैकदेशत्वङ्गत्वाद्युरोधेनोक्तपीयोगान्म्नद्वयस्यप्रकरणाम्नानसाम्याद्विकल्पइति सिद्धांतेव
42 क्ष्यमाणेपश्वाकृतत्वेनत्वङ्गवचनस्यप्रातिपदिकंप्रतिगुणत्वानोर्इपशब्देपश्वाकृतत्वेनवाजपेयशब्दंप्रतिगुणत्वञ्चप्रत्युक्त
इतितस्यैवैकदेशोपन्यासश्चयूपशब्दस्योर्ध्वपात्रेगौणत्वात्स्फ्यपगमाद्यक्षणत्वाद्गौणत्वंविवक्षितं।तस्मादितिसूत्रपदोपसंहा
रत्वात्संख्यावष्टे तस्मादिति। साक्षाद्वाजपेयसंबंधिनिसप्तदशारत्नित्वविधौसाक्षात्संबंधिनोपिषोडशिपात्रस्यसामान्यतो
दैर्घ्यप्राप्तिमात्रेणविधेयसप्तदशारत्नित्वविषयतायानिष्प्रमाणकत्वेनावधारणाशंकेयूपशब्दस्यगौणत्वस्यापोडशिपा
त्रसमर्पणार्थंसाक्षाद्वाजपेयसंबंधिनिर्देशकत्वात्स्फ्यपगमप्रसंगात्परपदसामानाधिकरण्याभावेनचगौणत्वस्यायोगाद्यू
पस्यैवसाक्षाद्वाजपेयसंबंधित्वेननिर्देशापत्तेश्चतस्यचसाक्षाद्वाजपेयसंबंधित्वाभावेनसाक्षाद्वाजपेयसंबंधिनिसप्तदशार ४२
त्नित्वविध्यानर्थक्यप्रसंगाद्वाजपेयांगश्चतपशुयागसंबंधिनियूपेसप्तदशारत्नित्वविधिरित्येवंस्वव्याख्यार्थमेवमित्यादि

साध्यंतात्पर्यतो व्याचष्टे नन्वीति नचोद्दिष्टपाठशद्वसमभिव्याहृतो यूपशद्वस्तृतीयत इत्यर्थः। श्लोकं व्याचष्टे योहीति त्व
गत्युक्तावोक्त्यर्थत्वेनास्मत्पक्षे त्वित्यादिना वाजपेयएवेत्यादिनौ साध्यंव्याख्यातं। आनंतर्यादिति सर्वपक्षहेतोर्द्वेधा व्याख्या
समूलाव्याख्यानंतर्यं षष्ठीकृतीएकहेलया उलाघतेयन्त्विति। नैरंतर्यं तावद्वाजपेयशद्वस्य मध्यपाठात् सप्तदशारत्निशद्वव्यू
पशद्ववद्यूपशद्वेनापि तुल्यमित्यादिव्याख्याशयेनानुलापणेपरिहरतितत्तदिति। साक्षात्संबंधिनिवृष्ठीकृतेरिति द्वितीय
व्याख्याशयेनानंतर्यांत्तिकृतेरित्यनुलापणपक्षे वाजपेयाव्ययस्यानुवाघ्यत्वान्न साक्षान्वादर्शतिपरिहरतिश्रुतश्चेति। यूप
स्य सप्तदशारत्नित्वविधौ वाजपेयाव्ययानुवादमाशंक्यानंतर्यवलाद्वाविवक्षितस्याप्यव्ययस्यावगमो तश्चेत्याह नेनोक्तः॥
नत्वदीक्षाः सोमस्येत्यादिवत्प्रकरणप्राप्तस्यापि अधानाव्ययस्य परिसंख्यार्थत्वेनापि विधिसंभवेनुवादत्वास्फपगमो नयुक्त इ
त्याशंक्याह अस्त्विति वदृश्चीत्यपेक्षितस्यान्यपदार्थस्य वाजपेयशद्वेन समर्प्पणाशक्तेर्यूपशद्वेनैव तत्समर्पणावगमाद्यू
पस्य च वाजपेयाव्ययाद्वावात्सप्तदशारत्निवृष्ट्यवाजपेयाव्ययस्य पक्षत्यागेन यूपाव्ययपक्षो वलीवत इत्यर्थः। सप्तदशारत्नि
वृद्ध्यच वाजपेयेन सहसाक्षाद्वावृयश्व्यात्संबंधिमात्रद्वारा यूपद्वारा वा सर्वथानसंभवतीत्याह किंचेति। श्लोकं व्याचष्टे साक्षा

रा. त्वावदिति॥ यूपस्य वाजपेयांगत्वात्तावेशद्यतिवसपशुरूपं विशेष्टमिति तत्राप्येतद्वाजपेयस्थयूपविशेषणेनोन्निर्वयुज्यते त्याशं
४३ क्य पारंपर्याद्व्यादिशेषणत्वं व्याख्येयमित्याह तस्मादिति घरूपे कार्येषोपयोगिनोंगत्वावसायाद्यूपस्थवषट्कृतौ विज्ञा
तो त्यत्रि प्रकारत्वेन स्वरूपोपयोगं गानपेक्षणा कार्यस्यापि पशुनियोजनं यूपस्थयागस्यवातिदेशादेवज्ञातो पायप
रिमाणत्वेन तदुपयोगिनो यंगस्यानपेक्षणात् सप्तदशारत्नित्वस्य वाजपेयापूर्वोपयोगित्वोक्तेर्वाजपेयविशिष्टस्य यूपस्योद्दे
श्यत्वांगीकार्येति तात्पर्याशयः॥ विशिष्टानुवाददोषापत्तेर्भीत्योक्तदोषपरिहाराय स्वमतेनाधिकारलक्षणप्रकरणप्राप्तवाज
पेयानुवादमाह॥ अधिकारेति॥ अनंगगतस्यापि चसाप्तदश्यस्योपकारि स्थितत्वमात्रेण वाजपेयोपकारित्वोपपत्तेः कथंता
वात्मकमपि प्रकरणं न विरुध्यत इत्याह वदत्यतिहीति॥ कर्तृगुणे तु कर्मासमवायाद्वाक्यभेदः स्यात्॥ आनर्थक्यापत्त्याश्रु
तक्रियात्वयायोगेन तदंगावतारे स्थिते तद्विशेषचिंतावेनोत्तराधिकरणस्य पूर्वानंतरसंगतौ स्पष्टायामपि विक्रमेणोपस्था
नयोत्पन्नदंगावतारे सति संस्कारत्वापत्ते संमार्गादिवत्संस्कारचिंतानंतरमेव चिंता कार्या न साप्तदश्यगुणचिंतानंतरमित्या ४३
शंक्याह एवमिति॥ क्रियायाः समान्वात्क्रियात्वयायोगात् गुणत्वक्रियासाधनद्रव्यद्वारा क्रियात्वयेनार्थाद्द्रव्यसंस्कारत्वावग

43

५४३

नेर्गुणचिंतानंतरं चिंतायुक्तेत्याशयः ॥ ननु धातुसंबंधाधिकरणमुल्लंघ्यातिवशादतिक्रमणस्य क्रियांतरान्वयावगमे
ष्वारादुपकारित्वेऽप्यन्वयाविरोधात्कथं संस्कारत्वावगतिरित्याशंक्याह तत्रेति । आरादुपनमुख्यत्वेति स्मृतेर्वीप्सार्थस्याह
त्विरूपस्यातीन्द्रियस्यश्रवणमुलोपादानादारादुपकारित्वे च तं चवादादृष्ट्यनुपपत्तेः संस्कारस्य तु कार्ययोग्यताधानार्थत्वात्स
तिकार्यमादृष्टानुपपत्तेः संस्कारत्वावगतिरित्याशयः ॥ प्रयाजविधायि समिदादिवाक्येऽस्यासिक्रमवाक्यस्याद्युत्वात्प्रयाज
वाक्येऽश्रूयत इति लाघवमयुक्तमित्याशंक्यावांतरप्रकरणाशयं वंवाक्यान्क्वेः श्रुवयितुमाह एवञ्चेति तत्रेति संदेहलाघवस्याव
स्थितादिति ॥ विस्पष्टमुदाहृतिसंबंधश्रुतेः सर्वपदान्वयवचनस्यान्वययोगात्संदेहायोगमाशंक्याह संबंधेति ॥ यथाकथं पुनरस्यान्वयेतिला
घवेन विस्पष्टक्रमसंबंधावगमेनारुणाधिकरणसंदेहमाक्षिप्य हेतुगणमरुणिमानमित्यादिनाघ्येणशब्दवक्ष्यविसंवादान्य
रिहारोऽस्ति हि तत्रापि तथातिक्रमणस्यापि पणमुल्लंघ्य क्रियांतरसाधनत्वावगमाद्यस्त्वत्रावश्यवरूपालोचनेनासाधनत्वा
वगमात्संदेहक्षेपस्य परिहारो वाच्य इत्यर्थः ॥ एतदेव विवृणोतीति ॥ कर्म्मण इति ॥ पौनरुक्त्यान्न हि नेदमधिकरणमारभ्यमित्या
शंकायां ह्ययकृतोऽसावदेशवंतीति श्रयपद्मासमुलोऽसावमात्रवाविद्धस्मृतेरेकहायनी वत्समानाधिकरणद्द्यातुण

रा· दानाद्दृष्टविषयनियमेनोपपत्तिश्रुतस्य साध्यक्रियासंबंधस्यानुक्तसमानकर्तृकपूर्वकालत्वान्यथानुपपत्तिसाध्य
४४ त्वेन कर्तृश्रुतद्रव्यान्वयात्साङ्गनवगते ईदृशनियमोपपत्तिर्वा योगादपरिच्छेदकत्वेन वा क्रियायास्तृणस्यैव क्रियासाधनद्रव्यो
पादानानौपयिकत्वाद्दर्भाख्यस्य स्वद्रव्यस्येहद्वारत्वेनाभिमतस्यानेकक्रियासाधारण्येनैकहायनीवद्व्यवस्थित क्रिया
44 द्वारत्वायोगाच्च तुल्यवैषम्यमाह। नेन वेति। कर्म्मणः कर्म्मणा सह साध्यसाधनत्वलक्षणान्वयायोगादभिक्रामं जुहोतीति वा
क्यस्य विभागरूपो भेदः स्यादित्येवं पूर्वपक्षसूत्रावयवव्याख्यार्थं किंतावदितिभाष्यं व्याचष्टे। किंतावदिति। कर्म्मैव विधीयत
इत्युपक्रमात्सर्वार्थमभिक्रमणस्य कर्म्मेति प्रतिज्ञायां श्रुतायां जुहोत्यन्वयाद्धोममात्रार्थत्वं घटते। कुतः सर्वार्थतेति
घृष्टेः कर्म्मणो भिक्रमणस्य मूर्त्तत्वाद्धोमस्य कर्म्मसाधनत्वं न प्रतीयत इति कर्म्मसाध्यमध्येतिवद्व्रीहिलोकाज्जुहोत्यन्व
यस्माद्धि कुर्य्यादित्याशंक्य जुहोति संबंधं परित्यज्याभिक्रमणं विधीयत इत्युक्तं। श्लोकं व्याचष्टे नतावदिति। नहि त्याशंक्या
साध्यंयैनेव हेतुनाक्रीणातिना न संबध्यत इत्यादिनास्मिन्वाक्यभेदः स्यात्तारुण्याधिकरणशंकाभाष्यवदानर्थक्यपरिजिही ४४
र्षयैकवाक्यतापादनार्थत्वेन व्याचष्टे नत्विति। अथ यत्र क्रियान्वयायोगे पि कर्तृत्वेनावगतस्याध्वर्य्यादेः कर्तृत्वशक्तिजननार्थ

संस्कारापेक्षायांदेशांतरस्थकार्य्यप्रत्यासत्तिजननेनातिक्रमणस्यकर्तृशक्तिजनकतयाकर्तृरिंशतिसंस्काररूपस्यग
णत्वेनान्वयःसंभवतीत्येवंपरिहारार्थत्वेनकर्तृगुणस्येतिसूत्रावयवव्याख्यार्थमुच्यतइत्यादिग्रंथंव्याचष्टेपरिहारस्येतित्रुहे
त्यन्वयेऽपितदात्मिकर्तृत्वयाविरोधंनत्वितिग्रंथावयवेनाशंक्यनुहोतीत्येषसमानकर्तृत्वाविणसुकत्वाकर्तृस्वतगुरु
षात्वयित्वेनावगतमथातिक्रमणस्यत्नमाख्यातेक्रियाप्राधान्यानुरंगतयैवविधातुंशक्नोतिनस्यगुणत्वस्तगुरुषागतयेतिप
रिहारार्थंनैतदितिग्रंथावयवंव्याख्यातुमाख्यातस्त्वुक्तं।अत्रत्यतोवगतकर्तृत्वस्यगुरुत्वस्यप्रयोजनवत्त्वात्प्राधान्यलासे
नांगान्वययोग्यत्वेऽपिविधायकाख्याततयागानुरंगतयातिक्रमणस्यविधिर्नसंभवतीतिनत्वच्चापीतिग्रंथावयवेनाशं
क्यप्रकरणावगतयोर्दर्शपूर्णमासांगत्वावस्थातिक्रमणस्यकथंदर्शपूर्णमासयोरुपकर्तृत्वमित्यपेक्षायांयथाशक्नुयादितिप
बंधेनप्रत्यासन्नास्यकर्तृसंस्कारकजनकस्यप्रयोगवचनाद्विधिर्नविरुध्यतीतिपरिहारार्थंनैषइतिग्रंथावयवंव्याख्यातुमथ
चवित्युक्तं॥ ॥साकांक्षत्वेकवाक्यत्वात्समाप्तंहिसर्वेण॥ ॥सिद्धांतसूत्रव्याख्यार्थंनैतदित्यादिग्रंथाजेष्वेवातिक्रमणंनिवि
शतइत्यंतंग्रंथंव्याचष्टेसर्वथातावदिति।सर्वपक्षहेतोरुक्तलाघवेणश्चैवंपरिहारार्थंनत्वित्यादिग्रंथंव्याचष्टेशक्नोतीति।अ

प्र॰ ख्यातानिमच्यकर्तृगुणाश्रुतत्वात्कथं संस्कारान्वय इत्याशंक्याह अरुणया वदेवेति । कर्तृः श्रुत्या होमं प्रत्यंगत्वे तिक्रमणं प्र
४५ तिप्राधान्ये सति वैरूप्यं स्यात् यथा ह्यारुण्यस्य श्रुत्या गृहीताद्वाक्यादेकहायन्यन्वयो नैकहायन्याख्यगुणत्वेपि वैरूप्यदोषमापा
45 दयति तथातिक्रमणस्याप्यर्थाज्जिंगाकर्त्रन्वयो होमं प्रति कर्तृरूपसर्जनत्वेपि न वैरूप्यदोषमापादयतीत्यर्थः । आरुण्यस्यैक
हायन्यन्वयो होरमात्रत्वाद्ध्यतिक्रियांगत्वाविरोधी अतिक्रमणस्य तु कर्तृसंस्कारत्वे तदंगत्वाल्पपगमाद्धोमांगत्वविरुद्धे नेत्या
शंक्य संस्कारस्यायोग्यताधानार्थत्वेन कार्यानुवृत्तिमेव संस्कार्यं प्रत्यंगत्वावसाया क्वार्यमपि प्रत्यंगतास्त्येवेति परिहारः स्तु
र्थं तस्मादिति साधं त्यात्स्वष्टे एवं चेति । सर्वपित्तस्यातिरुद्धत्वे नलाध्योक्त विचारापरितोषात्स्वयं तु होत्येकवाक्यतामभ्युपगम्ये
वेति कर्तव्यताकांक्षालक्षणवाक्यकरणस्यांगानां वाकरणत्वेनेतिकर्तव्यतानाकांक्षत्वात्प्रयाजादीनामवांतरप्रकरणा
नुपपत्तेर्महाप्रकरणेनातिक्रमणस्य सर्वार्थत्वं पूर्वपक्षयित्वांगानामपि करणाव्यवहत्वावनायां करणत्वादिति कर्तव्यताका
क्षोपपत्तेरवांतरप्रकरणसंभवात्तस्य च महाप्रकरणाद्बलीयस्त्वाया वलाबलाधिकरणे वक्ष्यमाणत्वादवांतरप्रकरणेन प्रया
जमात्रार्थत्वमिति सिद्धांतो भिन्नाधिकरणे वर्ण्यत इत्याह यदा त्विति । यदैवं पूर्वपक्षकरणं तदा कर्तृगुणत्वेनातिक्रमणेऽनुहोतृत्व ४५

क्तकर्म्मान्वयिनि प्रयाजकर्म्मणो वांतरप्रकरणाभावेनानन्वयान्न प्रयाजवाक्येन सहाभिक्रमणस्यावांतरप्रकरणं काक्यै
कवाक्यत्वं प्रयाजादिति पूर्वपक्षसूत्रेणोक्ता साकांक्षत्वमिति प्रयाजचोदनातः प्रसूतायाः कथंतावाकांक्षा तत्रि भिन्नो योऽभिक्रमणस्य
प्रयाजैः सहांगांगिसंबंधस्तद्वारा यदभिक्रमणवाक्यस्य प्रयाजवाक्यैकवाक्यरूपमवांतरप्रकरणं तदेव सिद्धांतोऽभिधीयते
इत्येवं सूत्रद्वयं व्याख्येयमित्यर्थः ॥ नन्ववांतरप्रकरणरूपकवाक्यैकवाक्यस्य प्रयाजवाक्यैकवाक्यरूपमवांतरप्रकरणं तदेव सिद्धां
वाक्यैकत्वविवक्षायैकवाक्यत्वोक्तौ स्वार्थसमाप्त्यैव वाक्यस्य वाक्यांतरान्वयास्फुरणप्रमादसमाप्त्या किं नियुज्येतेत्याशंक्या
ह यदपीति ॥ प्रयाजस्वरूपविधिमात्रेण प्रयाजावांतरप्रकरणासमाप्तावपि जौहवद्वत्रुगृहीतादिप्रयाजगुणविधिना समाप्तिर्
विष्यतीत्याशंक्य गुणविधिनेत्युक्तं ॥ कथमसमाप्तिरवसीयत इत्याशंक्याह येनेति ॥ यस्मादभिक्रमणादूर्ध्वं प्रयाजशेषाभि
घारणस्य प्रयाजानां गुणो विधास्यते तस्मात्प्रयाजानां प्रकरणमद्याप्यवसीयत इत्यर्थः ॥ संदिग्धे तु व्यवायाद्वाक्यभेदः स्या
त् ॥ नन्वभिक्रमणस्य गुणस्तु श्रुत्युक्तक्रियांतरांगत्वोपजीवनेन न पूर्वोक्तरूपत्वविचारात् प्रकृतिपादे संगतिरुक्ता उपघ्यानस्य तु
वैयर्थ्यापादकश्रीतवारणसामर्थ्यरूपाल्लिंगाकर्तृसंस्कारत्वावगतेः सामान्यसंबंधापेक्षायां च प्रकरणात्प्रकृतकर्म्मा

रा० गत्वावगतेः क्वचिदंशेऽकृतित्वापाराशावानकृतिपादे संगतिरित्याशंक्य प्रासंगिकत्वेन संगतिमाह सिद्ध इति। कर्म्मणा
कर्त्त मपि संस्कारद्वारा कर्म्मान्वये सिद्धे प्रसंगात्किमवांतरप्रकरणेनोपस्थानं ध्यसामिधेन्यनुवचनमात्रे विनियोगो महाप्रक
46 रणाद्वा क्रतोर्दर्शपूर्णमासप्रकरण इति साध्यमते संगतिः॥ वार्त्तिकमते त्ववांतरप्रकरणात्कर्म्मणामभिक्रमणादीनामं
गत्वं तत्प्रयाजादिकर्मान्वये किं सामिधेन्यनुवचनावांतरप्रकरणस्योपस्थानेऽनुवर्त्तते न वेति संगतिरित्यर्थः॥ सामिधेन्यादीना
मुदाहरणत्वशंकासाध्यस्थयज्ञोपवीत शब्दाद्व्रतस्यायज्ञोपवीत्यं वा धीयीताध्यापयेद्याजयेदिति काठकशाखावि
हितकर्म्मांगत्वं तन्नवश्यत्वाधिगतं तु कयज्ञोपवीतशंकोपवीतोन्यानिरस्या। साध्ये तु सद्धिधर्म्मत्वशंकानिरासाय प्रकृतयज्ञा
गत्वोक्त्यर्थो यज्ञशब्दः॥ अस्मिन्ननुवाके सामिधेन्यो ऽस्मिन्त्रिविद इत्यादि विनियोगोक्तेः॥ प्रयोजनमाह तत्रेति। सामिधेनीप्रक
रणे वर्त्तमान एवोपवीतमाम्नातं निष्पन्नेवांतत्प्रकरणे इति न ज्ञायत इत्येवं संश्चेसंदिग्धश ह्रेष्याख्याते सामिधेनीनामवां ४६
तरप्रकरणस्यासावादत्र ह्त्यनत्र हन्निसंदेहो नन्पुक्त इत्याशंकार्थं नश्चिति साध्यपूर्वाधिकरणे साध्यकृतावांतरप्रकरणाकृत्याद
नादवांतरप्रकरणासावाशयवेन तावद्यावत्पेनावितिमहाप्रकरणेनांगतया सामिधेन्यादीनां ग्रहणात्कारणत्वासावेनेति

कर्त्तव्यताकांक्षालक्षणं प्रकरणं न संभवतीत्याशयः। ननु तेन सर्वाधिकरण एवावांतरप्रकरणं कृत्यादनात्स्वयाजादिषु दृष्टार्थे
ष्वंगेष्ववांतरप्रकरणसद्भावेपि सामिधेनीनां दृष्टार्थत्वेने [illegible] इति कर्त्तव्यतानाकांक्षत्वान्नावांतरप्रकरणमस्तीत्येवमाश
यत्वेन व्याचष्टे अथवेति। अस्मिन्पक्षे परस्य ड्ह्यस्य प्रकृष्टं करणमतिशयाधानं परप्रकरणशब्देन विवक्षितं। सत्यमिति प
रिहारस्तात्पर्यं अवांतरप्रकरणकृत्यादनाशयत्वेन तावद्व्याचष्टे नैतदिति। महाप्रकरणावगतभावनांगत्वोपपादकत्वात्प्रधाना प्रधान४
उपग्रहकरणत्वस्य न महाप्रकरणावगतेनांगत्वेन कथं भावस्थितिबध्यत इत्यर्थः। ननु अंगभावनानामंगान्वये प्राधान्यापत्तेः प्रधा
नभावनान्वयो विरुध्येतेत्याशंक्याह यथेति। यथांगवाक्यानामवांतरवाक्यार्थपर्यवसायिपरिपूर्णत्वाद्यर्थानामपि महावाक्यार्थो
पेक्षया साकांक्षत्वात्प्रधानवाक्यैकवाक्यत्वं तथापि अवस्थायां स्वार्थे परिपूर्णत्वेन आत्मीयं रूपं न विरुध्यते तथांगभावनानां स्वां
गनिरूपितप्राधान्येपि प्रधानभावनांगत्वं तथापि अवस्थायां स्वांगनिरूपितप्राधान्यमविरुद्धमित्याशयः। ननु सर्वाधिकरण एवा
वांतरप्रकरणकृत्यादनेनु यद्यपि परस्य ड्ह्यस्य प्रकृष्टं करणे निशयाधाने सामिधेन्यः उपयंते तथापि तासामवांतरप्रकरण
मस्तीत्येवं तात्पर्यं व्याख्येयमिति सूचयितुमाह संस्कारोपीति। ननु दृष्टार्थस्य प्रोक्षणादिसंस्कारस्यावांतरप्रकरणसद्भावेपि सा

रा.
४७

मिधेनीनां दृष्टार्थत्वेनेतिकर्त्तव्यतानाकांक्षत्वात्तन्नस्यादित्याशंक्य तास्वपि नियममाह दृष्टांशसिद्धये इतिकर्त्तव्यताकांक्षणादस्ये
वावांतरप्रकरणमित्याह दृष्टार्थेष्वपीति। किंच केवलदृष्टार्थेष्वपि दृष्टार्थेतिकर्त्तव्यताकांक्षणान्नदस्येवेत्याह दृष्टेष्विति। अतः
संस्काररूपाणामप्यंगानामवांतरप्रकरणमस्तीत्युपसंहरति तस्मादिति। नत्वेवमपि दृष्टार्थेष्वेवेति कर्त्तव्यतया सामिधेन्यन्तु वचन
स्यैनैराकांक्ष्यसिद्धेर्वासो विन्यासविशेषरूपोपस्थानात्मिकायाश्चेतिकर्त्तव्यतायाः श्रीनवातादिवारणात्मकदृष्टार्थत्वमाश्रेणप
र्यवसानाददृष्टार्थत्वावगतेस्तदाकांक्षा न संभवतीत्याशंक्याह तत्रेति। विवृत्तादि क्रमेणोपजनितो यो वर्णग्रहणसामर्थ्यकर
णरूपः श्रोत्रसंस्कारस्तदनुगृहीतेनेत्यर्थः। तस्माददृष्टार्थोपस्थानादीतिकर्त्तव्यताकांक्षाप्यस्तीत्युपसंहरति तस्मादिति। सामि
धेनीनामवांतरप्रकरणसद्भावेवासौ विन्यासरूपस्योपस्थानस्य तदंगत्वसंभवेन प्रकरणविच्छेदकत्वायोगात्प्रकरणनिष्टत्विरू
पसिद्धांतशंकानुपपत्त्या संदेहाभावेपार्थक्यंछ्नशितिराध्यमवांतरप्रकरणनिष्टत्त्वनिश्चयेनावांतरप्रकरणविरोधाभिश्चयान्म
हाप्रकरणेदर्शपूर्णमासार्थत्वसिद्धांतसिद्धेरयुक्तमाशंक्योपपादयितुमाह एवं तर्हीति। संदिग्धेपि वलवद्विरोधेदुर्वलस्याविनि ४७
योक्तत्वं न संभवतीत्याशयः। सामिधेनीप्रकरणविच्छेदकौक्यर्थेनिवित्यादानीतिराध्यंव्याचष्टे उच्यत इति। एवं सत्यवांतर

प्रकरणाद्युत्पन्निरूपस्सर्वपक्षशंकाद्युपपन्नेऽस्मिन्संदेहो न संभवतीत्याक्षेपार्थं यदीति लाघ्याभवयवं व्याचष्टे एवंतर्हीति ॥ निविडि
र्विज्ञिन्नस्थापि सामिधेनीप्रकरणस्थकाष्ठेऽस्सामिधेनीकल्पैर्भूज्जीवनसंभवात्संभवसंदेहादनुत्पत्त्या नत्तु त्पन्निसंदेहोपपाद
नार्थं परस्मादिति लाघ्यं व्याचष्टे नेतदिति ॥ किंतावदित्यादिः सर्वपक्षलाघ्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे किंतावदिति ॥ निविडाऽस्राक्रूपस्था
त्सामिधेनीनां कीर्तनात्काष्ठसामिधेनीकल्पपर्यंतं सामिधेनीप्रकरणाद्युत्पन्नावस्थापद्याप्यनपर्यंतं कथमन्युत्पत्त्यवगतिरि
न ५ त्याशंक्य निष्ठवाहितं त्वेद्यन्यथ्यपादोऽसंभवति तद्दिर्विवृद्धयोथाव्राहे तपद्यानात्यन्नादपि सामिधेन्यनुवचनांगकीर्तनात्देवावे
सामिधेनीरन्यत्र यज्ञं नावपत्र विनिविड्ढोवाघारविधयपूर्क्रमे सामिधेन्यनुवचनोपसंहाराडपद्यानेपि सामिधेनीप्रकरणा
द्युत्पन्निश्च स्थितो न्याश्रविता ॥ निविदामथ्यद्य वक्ष्यायकवार्थसंदेहसमर्थनोपसंहारस्त लाघ्यानुसारात्परप्रकरणेपाठस्त्वस्यापदा
नरत्वेनोत्तरस्र्त्यं व्याख्याख्यानुमथवेत्युक्तं ॥ सामिधेनीवन्निविदामपि अग्नि सामिंधनप्रकाशनार्थत्वेपि सामिधेनीनामग्निसमिंध
नार्थं [illegible] काष्ठत्वे प्रपत्र्प्रकाशनार्थत्वात् निविदामिश्रप्रत्तेपफलाग्निसमिंधननिष्पन्निप्रकाशनार्थत्वादगन्यधेयस्संज्योतिष्टोमे
निदर्शपूर्णमासफलनिष्पन्निप्रकाशनार्थद्यमंत्रस्य दर्शपूर्णमासांगत्ववत्सामिधेनीप्रकाशेयमप्रत्तेपफलनिष्पन्निप्रका

रा० शनार्थत्वान्निविदां सामिधेन्यंगतायुक्तेत्यर्थः॥ उत्तरार्द्धं व्याचष्टे यथेति॥ सर्वमुक्तमुपसंहरति इतीति॥ सिद्धांतमाहेति प्राप्तइति॥
५८ सोऽत्रवाक्यभेदः शंक्यते एकवाक्यतारूपप्रकरणरूपधाकैकवाक्यत्वाभावेऽप्यस्त्यनेनार्थाद्याख्यानेन तदुपपत्तिर्नैव नद्यवायोऽन्यायिक्या
ख्यार्थं विच्छिन्नेत्युक्त्वा कार्यैः सामिधेनीकल्पैः सामिधेनीप्रकरणोज्जीवनान्निविदां विच्छेदकत्वं भवतीत्याशंक्य नहीत्युक्तं
नहीत्येतावतो निषेधार्थत्वाद्धिशब्दद्वयापोनरुक्त्यं॥ निविदामपि सामिधेन्यंगत्वात्कथं तत्प्रकरणविच्छेदकतेत्याशंक्य सा
मिधेनीभिरसंबद्धेमध्यग्रंथेनेतिभाष्यावयवश्चितं निविदामनंगत्वमुपपादयितुमाहतावद्धीति॥ नत्विहइतिश्रुतनिषेधया सा
मिधेनीप्रकाशेध्मप्रक्षेपफलाग्निसमिंधननिष्पत्तिप्रकाशनादगत्वमस्यारित्यादीनां दर्शपूर्णमासांगत्ववन्निविदां सा ==
मिधेन्यंगत्वं स्याद्विधत्तीत्याशंक्याहतत्त्वेतिदर्शपूर्णमासादिफलस्याहष्टद्वारसाध्यत्वेनप्रत्यक्षापेक्षत्वाद्भावाजननात्फलनि
ष्पत्तिप्रकाशनस्यांगत्वं युक्तं इध्मप्रक्षेपफलस्य त्वग्नेः स सिद्धत्वस्याहष्टद्वारसाध्यत्वेनप्रत्यक्षानपेक्षत्वात्फलनिष्पत्तिप्रकाश
नस्यांगत्वं नयुक्तमित्याशयः॥ सामिधेनीनामपि निवित्प्रकाश्याग्निसमिंधनेसाधनेध्मप्रक्षेपप्रकाशनार्थत्वान्निविदंग
ताकल्पयितुं शक्येत्याहा यथेति॥ पूर्वार्द्धं व्याख्याय उपसंहरति नेति॥ उत्तरार्द्धं व्याख्यातुमाहकाम्येष्विति॥ एकविंशतिमत्त ५८

ते१

ब्रूया[illegible]त्प्रतिष्ठाकामश्चेत्यादिषष्ठीश्रुत्याकाम्यकल्पानांपुरुषार्थत्वावगतेऽप्रकरणेऽर्थग्रहणान्नउज्जीवनंनसंभवतीत्या
शयः। नन्वेवंमतिकाम्यकल्पेनैवप्रकरणविच्छेदसंभवात्त्रिविद्भिर्विच्छेदोक्तिरनर्थिकेत्याशंक्याह यदिपुनरिति। नन्वनंगत्वेपि
निविदांपरप्रकरणपाठसंभवान्नप्रकरणविच्छेदकतास्त्वीत्याशंक्याह। तथापीति। काम्यकल्पनामंगत्वाभावेनप्रकरणाउत्पत्ति
प्रमाणाभावान्नतद्बलेनपरप्रकरणपाठकल्पनायुक्तेत्याशयः। एवंचनिविदामंगत्वस्यपरप्रकरणपाठस्यवाकल्पयितुमश
क्यत्वादन्तरप्रकरणविच्छेदकत्वंसिद्धेर्म्महाप्रकरणेनोपवीतस्यकल्प्यदर्शपूर्णमासार्थताप्युक्तेतिस्वार्थमुपसंहरति। नावि
ति। ननुदृष्टेंद्रियकामाधिकरणन्यायेनैकविंशत्यादेर्गुणात्फलावगतेर्निराश्रयस्यचगुणस्यफलान्वयानुपपत्तेऽविच्छिन्नेव
प्रकरणेनेनाश्रयादानाद्वाक्येनवाश्रयदानेगुणफलान्वयाश्रपिसंबंधद्वयकरणाद्वाक्यभेदापत्तेर्भविनांतरत्वाद्वाक्यभेदप
रिहारेरेवतीवारवंतीयादिष्वपिवाक्येनाश्रयदानाद्गुणफलान्वयोपपत्तेऽस्थितसिद्धांतहानिप्रसंगात्प्रकरणेनाश्रयलाभा
र्थंविच्छिन्नस्यापिप्रकरणस्यकाम्यकल्पेरुज्जीवनावगतेरुपवीतस्यापिसाभिधेयत्वंगत्वप्रसंगाद्दुर्घटःसिद्धांतइत्याशंकते। ननु
ति। प्रकृतनाश्रयलाभात्कर्मणएवात्रफलंनगुणादितिपरिहरति। उच्यतेइति। श्रोकंच्यानष्टेनैवेति। ननुकर्म्मांतरत्वेसंख्ययानुपा

रा·
४९

49

वाकर्मान्तर

दानात्संख्यामात्रविशिष्टानुवचनविधिरपरिशिष्टः स्यादित्याशंक्यातिदेशात्संख्येयत्वात्समाह कथमिति। ननु कर्मान्तर
त्वेपि काम्येनैव सामिधेन्यनुवचनेन प्रसंगात्कृतार्थसामिधेन्यनुवचनकार्य्याग्निसमिन्धनप्रकाशनसिद्धेर्गुणकामनुत्पात्र
श्रुतावगमात्कर्मान्तरत्वोक्तिः किमर्थेत्याशंक्याह यद्यपीति। अनुष्ठानाविशेषेपि श्रुतत्वाश्रयाल्लाभात्तद्गुणफलत्वयानुप
पत्तेः कर्मान्तरविधिं विनावाक्यानर्थक्यप्रसंगात्कर्मान्तरत्वोक्तेत्याशयः। ननु कर्मान्तरत्वेपृथक्प्रयोगापत्तेस्तेनाप्रसंगात्कृ
त्वर्थसामिधेन्यनुवचनकार्य्यासंभवात्कर्मान्तरत्वयोरनुष्ठानेविशेषाभावेप्येवेत्याशंक्य तन्नवेति। प्रकृतानुपयोगित्वाद्देवतानै
यशंक्याप्युक्तेत्याह नतावदिति। नच कर्मान्तरत्वेपि पृथक्प्रयोगापत्तिरित्याह नचेति। एतदेव प्रपञ्चयति क्रतुनेति। यस्य
न मः प्रवक्रु इत्यादि निगदस्य पश्चात्सामिधेनीवचने क्रियमाणे पश्चाद्वचनवाच्यैकविंशतिमनुब्रूयादित्ययमनुशब्दः प्रयु
ज्यते तस्य निगदरूपस्याग्न्यप्रयुक्तत्वेन पृथक्प्रयोगे सति सामिधेनीनिरपेक्षत्वादनुवचनत्वविघातापत्तेर्न पृथक्प्रयोगो युक्त
इति तावेशानवमंगीकृत्य चारथ्ये पृथक्प्रयोगेपि सामिधेन्यंगत्वान्निगदोनुप्रयुज्यत इत्याशंक्यानिरस्यन्नस्मात्कयावचेष्टयो ४९
हीति। जातवेदोऽस्मयापपश्यन्मयीति लिंगान्निगदस्याग्निप्रकाशनार्थत्वावगतेर्न सामिधेन्यंगतेत्याशयः। अन्ये तु समिध्यमा

नायात्तु ऊहीति पृषपत्त्वाज्ञावनिमित्तोत्तु शद्बोत्स विध्यतीत्याशंक्य पृथक्प्रयोगेकर्त्तव्यर्थाग्निसमिंधनशेषसामेरनाशंक्य
त्वात्रिंगदानंतर्य्यनिमित्तता तु शब्दस्थाशंक्येतसावस्था तंत्र्येसतिन संलवनीतिपरिहारार्थं तदनंतरत्वेनचेत्युक्तं। पृथक्प्र
योगेवसत्येकविंशत्यादिसंख्यापरिछेद्यत्वेनातिदेशप्राप्तानामपिप्रवेशाजाज्यासिद्धवत्याद्यानाश्चामग्निसमिंधना
र्थशक्तत्वेनसामिधेनीत्वात्तावापत्तेरप्रयोगमध्यपृथ्यावाये निष्प्रयोजनत्वेनासमिंधनीयत्वादाह त्वामग्निसमिंधनप्रकाशक
त्वाद्युपपन्नेत्यसामिधेनीनामेकविंशत्यादिसंख्यापरिछेद्यतातिदेशप्राप्ताविहन्यतेत्याह किंचेति। आकंख्यावशेषाएकविंशत्या
दिविष्टावदितिउत्तराईत्याख्यार्थं संचेत्युक्तं। कथं तर्हिकर्म्मांतरत्वेप्यंतःक्रतुप्रयोगसिद्धिरित्याशंक्याह तेनेति। येनकार
णेनाग्निसमिंधनप्रकाशनत्वं विनासामिधेनीत्वं नसंभवतिक्रतुप्रयुक्तत्वं च विनाप्यस्यसामिंधनीयत्वं नसंभवतितेनकारण
नार्थ्यविधानकर्म्मत्वविष्यतासंयोगश्रुतनिमित्तत्वाभ्नदर्थेलिहि विधीयतइतिचतुर्थाधिकरणन्यायेनावगतंत्याग्नि
समिंधनप्रकाशनार्थविधानसामिधेनीकर्म्मस्वरूपस्यप्रकृतिस्थक्रत्वर्थसामिधेन्यनुवचनप्रकाश्येसामिधेन्यनुवचनेप्र
वेशात्प्रयोगमध्यपात्यग्निसमिंधनाधीनत्वेकर्म्मांतरत्वेतस्यापिकाम्यस्यसामिधेन्यनुवचनस्येत्युक्तेप्रयोगमध्यपात्याग्नि

रा. समिंधनप्रकाशनस्य पंचदशसंख्यावच्छिन्नसामिधेनीसाध्यत्वात्कथमेकविंशत्यादिसंख्यावच्छिन्नसामिधेन्युक्तवचनेन
५० सिद्धिरित्याशंक्य शाकृतस्य चेदुक्तोपवीतस्थानिविद्धवहितकवत्थसामिधेन्यनंगत्वेपि काष्ठसामिधेन्यंगत्वं विध्यतीत्या
शंकार्थं नत्त्वसामिधेनीकल्यानामिति राद्धांतयावष्टंभनत्वाविति। निविद्धवधानाभिष्ट्रत्वस्य कवथसामिधेनीप्रकरणस्थका
ष्ठेषु सामिधेनीकल्पेषु प्रकरणेनाश्रयालाभाद्वाक्येनाश्रयाकांक्षयाभ्युपगमापत्तेस्सन्नयवत्वाकपालेदशसंगाद्गुणफलाकांक्षया
संस्त्वेनाश्रयापेक्षाभावान्न निमित्तोऽजीवनाद्युपपत्तेः प्रकरणेनाश्रयालाभेपि गुणफलाकांक्षयास्यपगमेनाश्रयतया सा
मिधेनीग्रहणेपि तासां संख्यान्वयित्वमात्रेण यात्यतया कर्त्तव्यत्वेनाविधानात्संख्यासामिधेन्यन्वयस्य वाक्येनैवाभ्युपगम
नीयत्वापत्तेर्गुणफलान्वयेपि प्रकरणानपेक्षणात्सामिधेनीनांप्रकृतत्वाभावात्प्रकरणेनोपवीतग्रहणानुपपत्तेः सामिधे
नीवाक्यानंतर्गतत्वाच्च वाक्येनोपवीतग्रहणानाशंकात्वान्नकाम्यानामपि सामिधेनीनामुपवीतसंगमिति परिहारार्थं नेति
ब्रूमइत्यादिराद्धांतकाष्ठेषु सामिधेन्यकल्पेषु कवत्थसामिधेनीप्रकरणानुष्ठानावपि काष्ठसामिधेनीप्रकरणेनैवोपवीत
मितिग्रहणोपपत्तेर्गुणफलान्वयस्य वविच्छिन्नप्रकृताश्रयत्वेनानिष्टत्वादुपेक्षणस्य च काष्ठानां सामिधेनीनां प्रकृतांगनिराकां ५०

प्रा

त्त्वेन प्रकरणात्वात्सन्नावेपि देवावैसामिधेनीरहस्येत्यस्यापारार्थ्यवादंगत्वेनसामिधेनीप्रकरणानन्तुवर्त्तिक
त्वादत्त्वदर्शकांतरस्थत्वानाशंकनीयत्वात्सन्निधिनोपनीतमंगंस्यात्सचप्रकरणाद्दुर्बलइत्येवंपरिहारमाहनैतदिति।
श्रोकंस्याचेहेत्सर्वत्वेवेति। अतिदेशलभ्यानामप्रकृतानामंगानांक्रमोपकारकत्वेनोपदिष्टत्वात्‌४प्राप्तिकृतिसिर्यह
णात्वपदाज्येनानुयाजान्यजतीत्यादीनांचप्राकृतानांगुणत्वेनोपदिष्टानामपूर्वाणामप्यंगानांक्रमोप[illegible]त्वेनोपस्था
नपरिस्सणप्राकृतांगग्राहित्वाविकृतिनावनयाकृतांगग्रहणवेलायामेवग्रहणान्नदंगानांचानिर्द्दिष्टाकांक्षत्वात्प्रकर
णेनैवप्राकृतांगग्रहणोपपन्नेसद्यावन्नोयदित्युक्ताः प्राकृतांगग्रहणसमकालंलक्षणार्थोमध्यप्राप्तश्रुतिषेवनीयसान्नि
धिपठितानांविदेवनादीनांस्थानादलिषेवनीयांगत्वस्यप्रतिज्ञासमानस्य प्रकरणावगतेनराजसूयांगत्वेनबाधोबला
बलाधिकरणेवक्ष्यमाणः४कांम्यसामिधेनीसन्निधिनोपनीतस्यकाम्यस्यअभिधेन्यंगतायाः४प्रकरणावगतेनदर्शपूर्णमासां
गत्वेनबाधसिद्धेर्दृष्टांतितः४। तस्मादितिसिद्धांतोपसंहारस्तात्पर्यंव्याचष्टे तस्मादिति। गुणानांचापरार्थत्वादसंबंधः४समत्वात्स्या
त्॥ ॥पाच विचारस्योपवीतविचारासंगतिमाशंक्याहवाजपेयांगत्वेनावगतस्यसमदशारत्निवत्पतयासंखवान्नदंग

गुरा भट्टाप्राकृतांग ५

रा॰ पशुयागावतारेसिद्धितेतेनैवन्यायेनातिक्रमणोपस्थानयोः कर्म्मांगत्वेतदवतारेसिद्धे किमतिक्रमणस्य क्रत्व
५१ दर्शपूर्णमासांगत्वान्नदंगेषुसर्वविध्ववतारः प्रयाजहोममात्रांगत्वाद्वाहतदंगत्वेतेषुधर्ममात्रे उपवीतस्येवकिंसामिधे
न्यनुवचनमात्रांगत्वान्नदंगत्वेतेहोत्तमात्रेवतारः क्रत्वर्थदर्शपूर्णमासांगत्वाद्वातदंगत्वेतेषुसर्वविधिष्वितिविचारात्तादर्थ्यव
सितस्थानर्थक्यात्तदंगावमारस्थायस्यपवमानेष्टीनामाधानांगत्वेपियुक्त्वात्ताद्वाराधानप्रकरणपठितानांपात्राणां
तादृशावतारइतिप्रतिपादनान्त्यमतेनापवादतयासंगतिमाह आनर्थक्यादिति। ताद्यमतेउकिंपवमानेष्टीनामाधानांग
त्वात्पात्राणांतादृशावतारोनांगत्वाद्वानवतारइतिविचारात्तासंगिकीसंगतिः वैकंकतेषुनद्धेतेनेतिपर्युदासात्तुध्रुवंगश
कांनिरस्यानन्याध्येयस्तूदाहरणलाघवायव्याचष्टे वारणेति। वारणानिहोमसृत्यर्तिकृपात्रकार्यार्थानिवैकंकतानिस्रुहृपात्र
कार्यार्थानीत्यर्थः प्रकरणेनाधानांगत्वावगमात्पवमानेष्टिष्वेवनिवेशः सर्वयागेष्वेतिसंदेहायोगमाशंक्याय
ज्ञेवव्यर्थतेनुष्ठीयतेनेनेतियज्ञावयवशब्देनयागांगत्वाभिधानात्प्रकरणगम्यायायागरूपाधानांगत्वाबाधेनसंदेहोपपा
दनार्थंनचेत्यादिनालाघवंव्याचष्टे यज्ञेति। किमित्यादिपूर्वपक्षलाघवंव्याचष्टे आनर्थक्यादिति। एवमित्यादिसिद्धांतलाघवंसंति ५१

51

रि४

ग्र्थ्याबष्टेतथ्ये तिश्लोकं व्याचष्टे प्रकरणेति केनवाक्येनेत्यपेक्षायां वाक्यमुदाहरता किमितीति लाघवस्य द्योतिकरणस्य
येनवाक्येनाग्नेर्भवतीति किंवाक्यमित्यप्यंगत्वप्रतिपादकत्वपरामर्शार्थमिदं सूचितं पवमानेष्टीनां कैमर्थ्याकांक्षायामाहाहव
नीयेजुहुतीति क्रमप्रफलाहवनीयसंयोगेनकल्प्यफलानामिष्टीनां तादंगारेगावोवास्यंतामगारेकुडुमानीत्यादिवद्वश
धान्येपिसमस्याविरोधाज्जुहोत्यनुत्पत्तिवेनवेष्टिलिराधारानपेक्षणाद्विश्वजिद्वत्स्वर्गेपिकल्प्यमानेजुहोत्युपलक्षिताद्याग
त्स्वर्गोयागस्याहवनीयेनापरोऽदृष्टसंस्कारद्व्यदृष्टद्वयकल्पनापत्तेरग्निसंस्कारकल्पने दृष्टैवोचितत्वात्पवमानेष्टी
नामप्याधानवद्वाक्येनाग्न्यंगत्वावगतेर्न्नाधानांगतेत्याशयः अग्निहोत्रलाघवंद्रष्टव्यमितिभवेति। आहवनीयप्रयोजननालिध
धिवाक्यांतराश्रुतेरनेनैववाक्येनाग्निहोत्राद्यंगतयाहवनीयस्य प्रयोजनवत्त्वप्रतीतेरभ्युपगमनीयत्वादग्निहोत्रादी
नां च पवमानेष्टीनां चश्रुतान्नुतफलत्ववैषम्येपि केनवाक्येनाहवनीयस्य द्विगुणवैकल्पितत्वाधाद्योतिधीयमानेनैवैकरूप्या
पत्तेश्च समस्याश्रुतिलक्षणाभ्यांत्रिविरोधापत्तेश्च पवमानेष्टीनां विश्वजिदादीनामश्रुतफलत्वेनाहवनीयांगत्वापत्तेर्न्नीनेना
ग्न्यर्थत्वं पवमानेष्टीनांगम्यत इत्याशयः आपवमानेष्टीनामपि प्रकरणावगतोधानांगत्वेनफलवत्त्वावसायात्फल

रा· वदफलत्वाविशेषादनुपपन्ने स्वदर्शने कथ्यवाक्यस्थगुणप्रधानभूताहवनीयोक्तिवैरूप्यापगमश्च सप्रश्नाश्रङ्कृतिल
५२ क्षणा वैरूप्यापगमो विश्वजिदादीनां चाहवनीयाङ्गत्वापगमो ऽप्युक्त इत्याह सर्वत्रेति। फलवदग्निहोत्रादिकर्मा
नुरोधेन च निःपन्नाहवनीयोपदेशाद फलवत्पवमानेष्ट्यादिकर्मानुरोधेन चलाद्याहवनीयसंज्ञाविधानादाहवनीयश
52 ब्दस्य द्वावर्थावस्मिन्पक्षे वैरूप्यं स्यादित्याह निष्पन्नस्येति। फलवत्कर्मानुरोधेनेत्यकारसदसद्भावाभ्यामाहुत्योरसत्यत्रयो
ज्यायदाहवनीये जुहोतीत्यत्र गार्हपत्ये हवींषि श्रपयन्तीत्यत्र दक्षिणाग्नावन्वाहार्यं पचतीत्यनारभ्याधीते स्यष्टकर्माङ्गत्वे
नाहवनीयादिविधायित्वाद्यत्र पवमानेष्टिप्रकरणाधीतेनानारभ्याधीताहवनीयवाक्यसदृशेनाहवनीयाङ्गतया
पवमानेष्टिविधिर्लिविष्यतीति परमतेन साध्यसमाधानेतस्मादिति नन्वश्रुतप्राकरणिकवाक्यकल्पनां विनाप्यनार
भ्यवाक्येनाश्रुतहोमाश्रुपवमानेष्टिष्वाहवनीयस्योपदेशमशक्नुवता तिदेशान्मासेनाहवनीयं प्रापयतां गमनेना
निष्पन्नाहवनीयप्रापणाशङ्केः साध्यत्वेन प्रापणाबलामात्पवमानेष्टीनामप्यङ्गत्व सिद्धेरतिदेशप्राप्सवाक्यव्यापारो
नार्थत्वेन वाक्यान्नुपपन्नेन्नाश्रुत वाक्यकल्पनायुक्तेत्याशङ्का निरासमङ्गवनार्थः किलशब्दः। उपकारस्पष्टेनातिदेशप्र ५२

त्वेऽपवमानेष्टिषु निष्पन्नत्वेनाधारतया गुणत्वेन प्राप्त्यसंभवे कार्यलोपात् कृष्णलेष्ववघातवदाहवनीयानतिदेशाप
त्तेराधानपवमानेष्ट्यारब्धकर्म्मद्वयजन्यसंस्कारद्वयनिमित्तकत्वेनाहवनीयस्य साकल्येन पवमानेष्टिस्थलेऽप्रागनिष्प
न्नत्वाद्याधानजन्यसंस्काररूपेणैकदेशे निष्पन्नत्वादतिदेशास्याभ्युपगमेऽङ्गत्वस्याप्युपपत्तेः अतिदेशप्राप्तस्य चाहवनीय
स्य साध्यत्वाभ्युपगमेऽन्योन्यानपेक्षाऽऽधानानपेक्षामुखेष्टिष्वतिदेशाप्राप्तेः तादृशीनामेवाहवनीयाङ्गत्वा[illegible]
[illegible]पत्तेराधानपवमानेष्टिसमुच्चयाभ्युपगमाविरोधप्रसंगादतिदेशप्राप्तस्याहवनीयस्य साध्यत्वानुपपत्तेश्चाश्रुतप्राक
रणिकवाक्यकल्पनां विनाप्यङ्गत्वं पवमानेष्टीनां सेत्स्यतीत्याशयः ॥ अनारभ्यवादसदृशाश्रुतप्राकरणिकवाक्यक
ल्पनेनाप्याधानाङ्गत्वात्पवमानेष्टीनामाहवनीयोत्पादकत्वाभ्युपगमे गार्हपत्यादिवदाहवनीयस्यानिःपन्नत्वेनाधिकरण
त्वासंस्कारार्थत्वायोगात्सप्तमीसंगापत्तेः समागादिवत्पवमानेष्टीनां कर्म्मविशेषप्रकरणानधीनकर्म्मविशेषयोग्य
ताधानात्मकसंस्कारार्थत्वायोगात्साधारणयोग्यताधानस्य चाहवनीयस्वरूपोत्पत्तिमात्रात्सिद्धेरुपनयनादिवत्सर्व
कर्म्मसाधारणसर्वयोग्यताधानात्मकसंस्कारार्थत्वायोगादङ्गत्वासिद्धेरश्रुतकल्पनायुक्तेत्येतत्समाधानं दूषयति

तत्वे ३

रा॰ वयंत्विति। कथंतर्हिसिद्धांतसिद्धिरित्याशंक्यपूर्वपक्षफलकाधानांगत्वात्फलपगमेनापिपाज्ञाणांपवमानेष्टिषुनवतर
५३ णमुपपद्यतइत्याह अयथापीति। अथान्यत्वमेवदर्शयति। सत्त्वनामेति। वाक्यगम्यरूपाद्वयेनप्रकरणगम्यसान्नाह्वा
जपेयाद्व्ययवाधाद्वाजपेयांगांगस्यद्वारापिवसप्तदशारत्नित्वस्यवाजपेयोपकारित्वोपपत्तेःप्रकरणानुग्रहसंभवेत्यंत
बाधायोगाद्रूपेवतरणंकत्रितंपात्रवाक्येउपवमानेष्ट्यग्रहणात्वतानुवतारकारणंकिंचिदस्तीत्यर्थः अयज्ञग्रहणंपवमाने
ष्टिष्ववतारकारणंसंविध्यतीत्याशंक्याह यान्विति। एकादशेनियोगःसोमकालेतदर्थत्वात्संस्कृतैःकर्म्मणःपरेषुस्वांगस्थन
स्मात्सर्वापवर्गेविमोकःस्यादितिसूत्रेणाग्नेश्चसांगप्रधानार्थत्वेनानियोगस्थापितद्वारासांगप्रधानार्थत्वावसायात्सांगप्रधा
नापवर्गेऽग्निविमोकंपूर्वपक्षयित्वाप्रधानापवर्गेतदर्थत्वाक्षिप्यनेनयंवतिस्त्रिंनक्तिपांक्तोयज्ञइतिश्रुतेर्यज्ञशब्दस्यनसएव
यज्ञःपंचविधोग्निहोत्रंदर्शपूर्णमासौचातुर्मास्यानिपशुःसोमइतिवाक्यालोचनयाप्रधानयागवाचित्वावसायादग्नियोग
स्यप्रधानयागमात्रार्थत्वावगतेःप्रधानमात्रापवर्गेऽग्निविमोकसिद्धान्तस्यप्रधानार्थोयोगःप्रधानसंयोगेनहिश्रूयतेपंचाति
र्युनक्तिपांक्तोयज्ञोवायावानेषयज्ञस्समाललतइतियज्ञशाब्दार्थस्तुनक्तीतिज्ञायतइतिज्ञायेवक्ष्यमाणत्वाद्वार्त्तिककृता। ५३

पियज्ञसंयोगार्थवादस्यापंदलित्युनक्तीतिगुणवाक्यशेषतयाप्यिंत्युनग्निमिशवसाधृतेनेतिजुहोतीत्युपयन्निवाक्यशेष
त्वाभावेनसिद्धांतदूषणाद्यद्यपियज्ञसंयोगात्वेनथापियज्ञशब्दोयागमात्रवचनोयागमात्रवचनश्चेद्यागानपि
वदन्तीतिवार्त्तिकेचयागमात्रवाचित्वोक्तेश्चेद्दृष्टेनैवानतिमतत्वश्रवणात्पवमानेष्टीनांप्राधान्याभावेनप्रधानयागवा
चियज्ञशब्दवाच्यत्वाभावमसिद्धेत्यप्रकृतयज्ञभाषाद्दीर्घसोमेसंतृण्यादितिवत्प्रकरणोत्कर्षेणनाश्रयवाद्दूरूपतं
चतिपद्यसर्वेषुदर्शपूर्णमासादिषुप्रधानयागवाचियज्ञशब्दवाच्येषुयज्ञावचरयहणंपात्राणिविदधातीत्युक्तं।अनेन
चाधानगुणभूतानांपवमानेष्टीनांपरार्थत्वेनायज्ञतयाधानसमवायियज्ञसंयोगेनश्रुतैःपात्रैरसंबंधः स्यादितिवंसूत्र
व्याख्यासूचितादर्शपूर्णमासादिषुजुह्वादिपात्राणांपर्णतादिविधावप्युलूखलादिपात्रेषुकारणवैकंकतत्वविध्यावि
रोधः।यज्ञशब्दस्यप्रधानयागवाचित्वेनपवमानेष्टीनांयज्ञत्वाभावप्रदर्शनार्थमेतत्सूत्रम्।यथाऽपवमानेष्टीनांयज्ञत्वा
भावाद्यज्ञसंयोगेनश्रुतानांपात्राणांबलवत्प्रमाणविरोधेनप्रकरणोत्कर्षेणप्रघाद्येऽपमन्त्रणव्याप्ययेनेवमेतत्स्यात्तीत्याधिक
रणानर्थक्यंस्यादित्याहतद्वेति।ननुस्यातर्हिकागतिरित्याशंक्यशंकोन्तरत्वेनस्वाधिकरणशेषतयासूत्रंगमयितव्यमित्या

रा. हस्तंवत्विति।शेषतयेत्यध्याहार्य्यं।कथमेतद्बंकोनरताध्यस्यस्वस्थेत्याशंक्याह।तदिति।तामेवव्याख्यांस्मारयति।तथाही
५४ ति।मिथश्चानर्थसंबंधात्॥ ॥यद्यावयवस्वाक्येनपात्राणांप्रकरणादाश्वानांगत्वबाधे।तैर्हितेत्ववाक्यानामपिक्रमावग
ताज्यलागांगत्वबाधस्यावसक्तस्यापवादायेतदधिकरणमित्यनंतरसंगतिमाह।यथासंयोगमिति।अत्रवाक्यानांक्रम
54 कृतमाज्यलागसंयोगमवाधित्वानिवेशार्थमित्यर्थः।एवंतर्हिवाक्यवलीयस्त्वेनक्रमकृतसंयोगबाधेनिश्चयात्सिद्धांता
नुपपत्तेःसंदेहोनयुज्येतेत्याशंकतेक्रमशति।वाक्यक्रमकृतयोःसंयोगयोःसंप्रधारणेसंदेहायोगस्यवनाये।तिकरणा
वाक्यकृतस्यप्रधानसंयोगस्यक्रमनिरोधश्चविरोधित्वेनद्वैधाप्रतिलानात्संदेहोपपत्तिरितिसूचयति।संयोगश्चैवेति।वाध
कत्वात्मितवाक्यकृतसंयोगस्यत्वनायैवकारः।एतदेवविवृणोति।साधारण्येनेति।पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोःका
लेकर्म्मणिचसाधारण्यात्कालास्यामत्रवाक्यानांसंयोगःकर्म्मस्विर्वाग्नेयादिलिरित्येवंवाक्यकृतःसंयोगःसंदिग्धइत्यर्थः।
कस्मिन्पक्षेक्रमवाक्ययोर्विरोधःकस्मिन्नेत्यपेक्षायामाह।विरुद्धइति।वाक्येनाङ्गवाक्यानामाग्नेयादिसंबंधेसतिक्र ५४
मोवाक्यविरुद्धःकालसंगतौनविरुध्यतइत्यर्थः।एतदेवोपपादयति।उत्पत्तौहीति।वाक्येनाङ्गवाक्यानामाग्नेयादिक

र्मिसंबंधेक्रमावगम्येनाज्यभागसंबंधेनसहांगांगित्वरूपतयातुल्यत्वंकालसंगतौत्वंगांगिरूपत्वाभावेनानुत्पत्ते
त्याशंक्य ॥ पूर्वपक्षमाह नित्यमिति । यस्माद्यागानामेवानुवाक्यास्ति ॥ कालयोरंगांगित्वरूपसंगत्ययोगेपिव्यवस्थाव्य
वस्थापकत्वरूपासंगतिर्भविष्यतीत्याशंकानिरासस्फुटत्वनार्थंनित्यमित्युक्तं । आज्यभागयोः ॥ सान्नाकालान्वयाभावात्पौ
र्णमास्यांकालेयावाज्यभागौतयोर्वार्त्रघ्नावमावास्याकालेयौतयोर्वृधन्वत्याविति व्यवस्थानुपपन्ने ॥ कालकृतायांव्य
॰संगतिर्युक्तानतुकालयोः ॥ तस्माद्वाक्याद्यागतयातुवाक्यानांप्रधानांगतयाज्यभागांगत्वबोधकः ॥ क्रमोबाधितइत्युक्ते नुवाक्यास्तिः २
व्यवस्थायामाय ॥ श्रुतिवाक्येनदर्शपूर्णमाससोमविकारेषुपौर्णमास्याममावास्याकालविधानात्पौर्णमास्यांदर्शविकारानु
ष्ठानेवार्त्रघ्नीप्रसक्तेरमावास्यायांचपूर्णमासविकारानुष्ठानेवृधन्वतीप्रसक्तेः ॥ प्रकृतिवद्वाचवैरूप्यप्रसंगात्प्रधानंपौर्ण
मासीवामावास्यावनाज्यभागाविति पूर्वपक्षमाष्टवाज्यभागयोः ॥ पौर्णमास्यमावास्याशब्दवाच्यत्वनिषेधात्सिद्धांतेपौर्ण
मास्यमावास्याशब्दयोः ॥ प्रधानवाचिनोः प्रधानकालाज्यभागलक्षणार्थत्वावसायाद्व्यवस्थापक्षेपिपौर्णमास्याख्यप्रध
नकालीनयोराज्यभागयोर्वार्त्रघ्नावमावास्याख्यप्रधानकालीनतयोर्वृधन्वत्याविति प्रधानयागद्वारैवव्यवस्थायावा

रा. यद्वात्यन्तद्वयेप्यनुवाक्यास्तिः प्रधानयागानांसंगतिरित्याशयः। विस्तरेणत्वास्मासित्तंत्रसारेऽनयोः पौर्णमास्यमावास्या
५५ शब्दयोरभिमर्शनमंत्रविधायिवाक्यस्थपौर्णमास्यमावास्याशब्दवत्प्रधानपरावृत्तोपपादिताशक्यतेवकालौ क्तैः पौ
र्णमास्यमावास्याशब्दवाच्यप्रधानलक्षितकालविषयतयाव्याख्याताः। साधारण्येनेतिसंदेहोपपादनवार्त्तिकमंत्रव्यवस्था पि२
पक्षेथान्वलागयोः साक्षात्कालानन्वयेनप्रधानद्वारान्यसागस्यकालस्यलक्षणीयत्वात्पौर्णमास्यावाशब्दयोः पक्षद्वये
पिप्रधानवा। विज्ञसाधारण्यात्किकर्मलक्षितास्याःकालास्यांश्चनुवाक्यानांव्यवस्थाथव्यवस्थापकलक्षणः संयोगः कर्म
लिंगवांगाणिलक्षणइत्येवंसंदिग्धः संयोगइत्यवंग्याख्येयं। वारणवैकंकतपात्राणांश्वाघंद्नमचरणन्यायेनैवोकर्षसिद्धेः
गुणानांचेतिसूत्रस्यप्रधानविषयत्वानपगमेऽतदधिकरणशर्वपक्षेपियोजयितुंशक्यमितिसूचयितुमाह गुणानां
ति सर्वपक्षोपसंहारः सर्वंसिद्धांतसूत्रमवतारयतितस्मादिति। सूत्रेसाध्याननिधानात्सर्वशब्दस्यासंबंधपदान्वयंगेणस
ध्याकांक्षात्प्ररयन्त्यावर्ष्टेमिथश्चेति। पूर्वोत्तवाक्यामन्वाहेतिविवक्षितैकसंख्येनानुवाक्यालक्षणानांमिथोनुगमस्तान ५५
प्रधानैः सहदेवताप्रकाशनाख्यकार्यरूपार्थद्वारसंबंधाभावादित्येवंहिशब्दार्थवशब्देनोत्तराईनसूत्रंव्याख्यातं॥

गुणानां२

55

पूर्वसूत्रोक्तासंबंधानुकर्षणार्थः सौत्रशब्दः। पूर्वसूत्रेणैतदधिकरणपूर्वपक्षकरणे चोदकाप्तसंस्काराः इति वत्सर्व
पक्षनिरस्त्यर्थः॥ वार्त्रघ्नी इत्यत्र यत्प्रवाक्यालक्षणानां गुणानां प्रधानैः सहार्थद्वारसंबंधाला वोपपादनार्थं चेनमिथः श
ब्दयोरुक्ताशुमाह हेतावदिति। पित्र्येष्टिवत्कर्मैक्ये सत्यनुवाक्याद्वयोपपत्तिमाशंक्याह हेत्वनुवाकोइति वदिह द्विविद्यास
वादनेकार्थविधिगौरवापत्तेः श्रुतेनैव द्विनू विधायोगात्पानुवाक्याद्वयोपपत्तिरिति परिहारसूचनार्थं कथं चनेत्युक्तं। कु
र्म इत्येतत्पूर्वानुवाक्याद्वयं न विधास्यतीत्याशंक्याह पौर्णमास्यामपीति। एवं तर्ह्येकदेवत्यैककर्मत्वेन पत्नीसंयाजवदनुवाक्याद्वि
त्व विधियोगे श्रुत्य ह योरपि चेति। एतदेवोपपादयितुमारभते अमावास्यायां तावदिति। पौर्णमास्यामग्नीषोमीये सोमश्रुत्यादिदे
वतावाक्सोमी विद्यमानार्थाल विद्यतीत्याशंक्याह अग्नीषोमीये पत्नीतवाद्विधूयपपत्तेर्द्वयोर्वाग्नीषोमयोः समुच्चयेन प्रयोगो न वि
धास्यतीत्याशंक्याह नवेति। क्रतौकसंख्याविरोधात्सामर्थ्यतो नुवाक्याद्वयसमुच्चयेनापि विधितो वा कालभेदापत्तेरित्याशयः
न चाज्यभागयोरपि मंत्रविशेषस्य कालस्य च विधानात्तुल्यो वाक्यभेद इत्याशंक्याह आज्यभागयोस्त्विति। लिंगक्रमाभ्यामेव
मंत्रविशेषप्राप्तेर्न्यायप्राप्तप्रधानकालवद्वारस्य व्यवस्थामात्रविधानान्न वाक्यभेदापत्तिरित्याशयः॥ सिद्धांतमुपसंहरति

रा· तस्मादिति। अंगानिकल्पेमपेक्ष्यप्रधानकालद्वारव्यवस्थार्थःसंयोगोग्राह्यइत्युक्तेप्रधानवाचिनोःपौर्णमास्यमावास्याश
५६ ब्दयोःकाललक्षणार्थत्वापत्तेःस्यादयंतामाशंक्यकालयोगेनैवप्रधानांपौर्णमास्यममावास्याशब्दवाच्यत्वेनाव्यवकालस्यसाक्षा
दाज्यभागमंत्रव्यवस्थापकत्वाद्योगात्प्रधानानांत्रयपूर्वव्यवस्थाऽपगमेनप्रधानानांत्रयिरूपलक्षणत्वाद्वाविरूपेणवाच्य
त्वात्पूर्वव्यतीतेरदोषइतिशंकेत्ययनेनोक्तं॥आनन्तर्ययोगचोदना॥प्रधानात्रयेत्वाक्यानामानर्थक्यापत्तेरुपांशुगंक्तयोराज्यभा
गयोःक्रमानुसारेणावतारोक्त्याधारणाधिकरणपेदितानर्थक्यतदंगाभावारोज्यावनेकृतेमुष्टिकरणस्यांगुलिविसर्ज
नोत्तरकालप्रधानान्यायोगाद्वाच्यमध्येववाग्निसर्गोत्तरप्रधानान्याययोगाद्दृष्टावनेजनस्यहस्तलेपापादकपिंडकरणो
त्तरकालप्रधानान्यायोगात्यक्करणावगतसान्निध्यात्प्रधानान्वयास्फपगमेसत्यानर्थक्यापत्तेमुष्टिकरणस्यांगुलिविसर्ज
नशाम्भाविष्णुज्योतिष्टोमांगस्तेषुवाग्यमस्यववाग्निसर्गशास्त्राविष्णुहस्तावनेजनस्यदर्शपूर्णमासांगस्तेषुपिंडकरणशा
स्त्राविष्णुपदार्थेष्ववतारशास्त्रावानंतर्यलक्षणक्रमानुसारान्मुष्टिकरणवाग्यमयोर्दीक्षितावेदनमात्रेहस्तावनेजनस्यचोल
पराजिकरणमात्रेवतारःक्रमानादराद्वासर्वेषुगुलिविसर्जनशास्त्राविष्णुमुष्टिकरणस्यसर्वेषुववाग्निसर्गशास्त्राविष्णुवा ५६

ग्यमध्यहस्तावनेजनस्यसर्वेषुपिंडकरणप्रागभावविषयतारइतिविचारस्यापवादत्वेनानंतरसंगतिमाह क्रमेति।क्रमश्रौ
तकर्तृकपदार्थविषयत्वात्मुष्टिकरणवाग्यमयोर्भिन्नकर्तृकेणावेदनेनक्रमानुपपत्तेःक्रमेणावेदनांगत्वपूर्वपक्षाद्यो
गात्संदेहमाक्षिपति मुष्टेति।अयोक्तत्वेनावेदनेपियजमानेपियजमानस्यकर्तृत्वादयमदीक्षिष्टेत्यावेदनेवाक्रियमा
णेयद्दीक्षितस्याहृदीक्षितोस्मितस्मादवश्यसमापनीयोज्योतिष्टोमोमयेत्येवमध्यवसानरूपंकर्मतत्सत्मुष्टिकरणस्याप्य
मसमानकर्तृत्वोपपत्तेश्चतदंगत्वपूर्वपक्षसंभवात्संदेहंसमाधत्ते नैष इति एवमथानंतर्यलक्षणस्यक्रमस्याविनियोजकत्वे
नस्यसर्वोन्तरयोश्चपदार्थयोरुक्तत्वात्सर्वस्यैवान्तरांगत्वेनान्तरस्यपूर्वांगतेतिनियमायोगात्मुष्टिकरणादेश्चपूर्वमपिकृष्णाजि
नाच्छादनादिपदार्थप्रत्यंगत्वोपपत्तेश्चपरमावेदनादेवप्रत्यंगतेतिपूर्वपक्षोनयुक्तइत्याशंकते कस्मात्तुनरिति।आवेदनो
त्परजिह्मकरणयोरुक्तप्रकरणागतप्रधानांगत्वोपपत्तेश्चदंगावतारात्तावेनप्रकरणविरोधपरिहाराद्योगात्क्रमेणपूर्
वपदार्थांगत्वंशंकितुंशक्यं।मुष्टिकरणादेश्चकृष्णाजिनाच्छादनाद्यंगतापिपूर्वपक्षिणोभिमता।पूर्वस्यपरांगत्वोपपादानव
नियमप्रदर्शनार्थमेवाहस्नावनेजनस्यतुतंत्रप्रक्रमलाविद्वेनसाधयस्यात्पूर्वस्येश्चकृतपदार्थांगत्वाउपपत्तेश्चपरांगत्वोपाद

रा· नंयुक्तमेवेतिपरिहरति। अनियमेति। यद्वानकेवलंहस्रावनेजनस्यनियमेनपरांगत्वंकिंतुशुद्धिकरणवाक्यमायोर्लिंगे
५७ नमनःसमाधानार्थत्वेनहस्रावनेजनस्यचहस्रशुद्ध्यर्थत्वेनकर्मांगत्वावसायात्सर्वशुद्धिकरणवाक्यमहस्रावनेजन
लावनाशुक्तिमित्यंशेनमनःप्रणिधानहस्रशुद्ध्युपकार्योत्तरकालानुष्ठेयपदार्थापेक्षोत्पत्तेःसर्वानुष्ठितपदार्थनिपेक्षण।
57 त्वशुद्धिकरणवाक्यमास्तांकिंकर्मोपकर्तव्यमित्यपेक्षितेदीक्षितावेदनोपकारार्थत्वावसायात्शुद्धिकरणवाक्यमयोर
पिनियमेनपरांगतेतिपरिहारांतरमाह। यद्वेति। सर्वानुष्ठितस्यापिपदार्थस्याश्रद्धाहेतुवैगुण्यपरिहारायाविस्मृत्यैमनसः
समाधानोपकारार्थत्वेनोपेक्षोपपत्तिमाशंक्योत्तरकालानुष्ठेयपदार्थापेक्षोपपत्तेः। प्रथमोक्तयावलीयस्त्वोक्ता। एवंतर्ह्युत्तरका
लानुष्ठेयसर्वपदार्थांगतापद्येतेत्याशंक्याहसर्वेत्युक्तेरस्मादूर्ध्वस्याथवाविद्वादनंतरपश्चादुच्चरितस्येत्यर्थक्रमानुसारेणपू
र्वालोचनानन्मानांगतैवयुक्तेत्याशयःशब्दक्तोतोदाहरणानादरेणउसर्वलावनाशुक्तिलावापेक्षायाःपूर्वोत्पत्तेःपश्चादु ५७
च्चरितस्यचाधस्मादुच्चारितात्पूर्वालोचनात्परांगतायुक्तेतिव्याख्यानुयाजादीनामथनेनन्यायेनप्राप्ताप्याम्नेयाद्यंगत्वा
पत्तेरनिष्टापादकत्वादयुक्ता। एवंसत्यपियद्यावेदनमपिमनःप्रणिधानार्थस्यात्ततोमनःप्रणिधानार्थशुद्धिकरणसा

ध्यन्त्वेयो ग्यद्वालावाद्वाग्यमवदतिकथ्येनतन्त्वेतदस्मीत्याह नचेति। निःप्रयोजनतातिक्रमहेतुर्नविद्यतीत्याशंक्याह अ
कयतेवेति। सर्वेदाहरणसाधारण्यमस्य प्रकटयितुं हस्वावनेजनेष्वेतं न्यायमतिदिशति एवमिति। उपलराजिशब्द
योग्यात्तुमाह अर्द्धे शिति। उत्सर्वस्यानुनाते ककपत्यये धात्वंतोपसर्गांतयोर्लोपनिपातनात्ककारनकारयोर्थ्वेतसंज्ञ
त्वेनलोपादुलपशब्दस्योत्वलिवनार्हस्त्रगंध्यकठिनतरणवाचितोर्थशब्देनोक्तात्तत्त्वीययोर्लुपः कृतारजिरित्यर्थेतितीया
समासो दर्शितः। रेरवापरपर्यायराज्याकारत्ववाचितयाराजिशब्दस्यारख्यातुं दीर्घमित्युक्तं नन्वपाठसादेश्यलक्षणमानू
पुष्टानसादेश्यलक्षणस्य वाक्रमस्यप्रकरणादिकल्पनद्वाराविनियोजकत्वमुक्तं आनंतर्यलक्षणस्य तु क्रमस्य तत्स्थ
तस्येवर्जनीयतयोर्मंकोयोस्त्वादिरूपप्रकरणाद्यलाभे पुपपन्ने स्मकल्पनं योगाश्च विनियोजकता उक्तेत्याशंक्य सान्नि
धिविशेषापन्नानार्थवत्त्वाय प्रकरणादिकल्पनस्यानंतर्येपि तुल्यत्वाद्विनियोजकत्वं संभवतीति सूचयितुमाह सर्वत्रचेति।
योग्यत्वं लिंगं प्रकरणवाक्यकल्पना त्वाश्वाद्वाग्यमथयोर्व्यवस्थानं तर्येणत्वयायोगाद्योग्यतायाः साधारण्यस्य च नाथमाद
त्वुक्तो आनंतर्येणानंतरश्रुतयोरेवपदार्थविशेषयोरन्योन्याकांक्षत्वकल्पनादवांतरे तूक्तं। यथापाठसादेश्यलक्षणेऽ

रा॰ नुष्ठानसादेश्यलक्षणेवाक्रमेलिंगादीनिकल्प्यंतेतथानंतर्यलक्षणेपीतिसर्वचेत्यनेनोक्तं।उत्पन्नमहाप्रकरणविरोधे
५८ नक्रमस्यावांतरप्रकरणादिकल्पकत्वायोगमाशंक्यांगुलिविसर्जनाद्युत्तरकालेप्रधानेमहाप्रकरणेनपुष्टिकरणा
दिविनियोगाशक्तेःश्रवणेनकरणस्यचप्रधानेनिरपेक्षत्वेनगविनियोगजकत्वायोगात्तद्विरोधाभावेनक्रमस्यप्रकरणादिक
ल्पनप्रतिबंधानुपपत्तेःकल्पितस्यापिप्रकरणादेःकल्पितश्रुतिवन्महामात्याविशेषस्वनार्थंमहाप्रकरणादित्युक्तं।
महाप्रकरणे नक्रमबाधमाशंक्यबलवद्योग्यत्वाद्यनुग्रहेणबाधायोगोन्यथा तयाद्वेतद्रूपस्थद्यास्याक्रमंविनानव
गतस्ययोग्यत्वादेःक्रमानुग्राहकत्वायोगान्महाप्रकरणस्यवाऽविनियोजकत्वायोगाद्बाधकत्वानुपपत्तेरयुक्ताततस्मात्सामा
त्याविशेषस्त्वनार्थैवबलीयस्त्वान्निश्चयपदसमुपसंहरतितस्मादिति।पुष्टिकरणस्यतत्वनितरवाग्यमांगताकस्मान्नसर्वपदीते
त्याशंक्याहप्राय्यत्वेति।प्रत्यंगतायाःसर्वसाधनाशुक्तिमित्सुचकारप्रपन्नणमित्यन्वैववार्त्तिंकिनिरस्तत्वाद्वाग्यमस्यपुष्टिकर
णांगत्वंचपुष्टिकरणस्यवाग्यमांगतायनाशंकनीयेतिदृष्टांतदार्ष्टांतिकभावार्थःपरस्परशाहः।आनंतर्यवाग्यमातिक्रमा
नत्यावेदनोत्तरपदार्थांगत्तापिपुष्टिकरणस्यकस्मान्नस्यादित्याशंक्याहतेनेति।एकांगावतारमात्रेणप्रकरणमानानर्थक्य ५८
परिहाय

58

दिकांतरितस्यापिव्यवधानरहिताद्यपेक्षयासन्निधानानपायात्कारणं च विनासन्निहितातिक्रमायोगादित्याशयः॥ वज
उपस्थितेषु कश्चिद्विदानंतर्यस्यावर्जनीयत्वाद्व्यवधानक्रमार्थत्वेन चतत्सन्निधिविशेषाभानार्थत्वोपपत्तेः॥ उभयाकांक्षादि
रूपस्वकरणादिकल्पनायोगात्क्वचिद्व्युत्क्रमस्य साक्षाद्विनियोजकत्वाभावादानंतर्यस्य भिंगांगिसंबंधस्यानाक्षेपकमित्ये
वं क्रमइत्यनेनस्वस्वार्थश्रवयस्मिद्धांतमुपक्रमते॥ एवमिति॥ सर्वैरितिलाघवेणमुष्टिकरणांजलिविसर्जनांतरालवर्त्तिभिःसर्वै
र्मुष्टिकरणस्यवाभ्यमवापिसर्गांतरालवर्त्तिभिर्वाभ्यमस्याहस्वावनेजनपिंडकरणांतरालवर्त्तिभिर्हस्वावनेजनस्याद्वयइति
श्रुतिज्ञातेवाक्यभेदोहेतुत्वेनोक्तः॥ सवाक्येनपूर्वपक्षाकरणक्रमकल्प्यवाक्यासंबंधार्थत्वेउवाक्यभेदेऽस्कंःप्रकरणाद्यसं
सवस्थापिवाध्यस्थाउक्तयाशूनत्वापत्तेरयुक्तइत्याशंक्यक्रमकल्प्यसर्वप्रकरणाद्यसंबंधोक्त्यर्थत्वंलाघवस्थस्वयितुमा
हनतावदिति॥ नचैषांपरस्परेणकश्चित्संबंधोऽस्तीतिसाध्यैकश्चिद्वयोर्नयोश्चतालक्षणसंबंधनिरासात्पदार्थाकांक्षायोमि
त्यनेनानंतर्यमात्रेणाकांक्षारूपस्वकरणकल्पनाशंकेऽस्वकरणकल्पननिरपेक्षेणक्रमेणैकवाक्यत्वकल्पनाशंकेऽस्क
ल्पयस्याथैकवाक्यत्वादेरसंभवस्पष्टीकृतइतिसूचनार्थंनहश्यतइत्युक्तं॥ एकवाक्यत्वादर्शनमुपपादयति नहीति॥ ब

मसत्वामित्यनेनच्चप्रकरणनिरासात्सर्वासंभवोभाष्येभिहितइत्येकवाक्यत्वादिक्रमनिरासेनसूचितमिति। अर्थद्वयस्याभिधानादित्यादिभाष्येणक्रमक[illegible]ल्प्यैकवाक्यत्वासंभवे।
भिहितेप्रत्यक्षमेवैकवाक्यत्वाघनेननिरस्तमित्याशंकमानंप्रतिनचपदार्थाकांक्षा॥३

रा० लीयस्यस्वचितप्रामाण्यविशेषनिरासायैकवाक्यत्वादेश्कल्पनासंभवेनाकल्पितत्वादप्रामाण्यंनकल्प्यत्वमात्रेणेतिस्थ
५९ पयितुंयदित्युक्तं।योऽयथतासमेत्यकारश्लेषंविनातावद्यावच्छेयोऽयतापुनरिति।अस्तमेत्यकारश्लेषेणयावच्छेयहेति।अस्तु
नरंसर्वांगंउत्तरार्द्धंयावच्छेनवेति।यदिवाऽत्राचांतरःकथंतावोसवेन्नतश्कर्त्तव्यवेनावगतस्येतिकर्त्तव्यताकांक्षात्मकक
59 थंतावोत्पन्नेश्सर्वपदार्थतावनांशअयालोचनकालेनंतथाकर्त्तव्यज्ञानवगमात्सर्व स्यैवकथंतावोसवेन्नतथोन्नरंमेतु
सर्वस्यांगंप्राप्नोतीत्यनिष्टापत्तिमाहयदीति।अस्तुन्नरंसर्वांगंतथापिसिद्धांतासिद्धेश्कानिष्टापत्तिरित्याशंक्याहनवेति।
उन्नेनेदंसाध्यमित्यवगतेकथंतावोत्पन्नेःसाध्यांशदेशाश्ररणाकथंतावोत्पन्नयोगान्नोन्नरंसर्वांगंत्वविन्नुमर्हतीत्याशयः।
सर्वपदार्थतावनांशअयालोचनवेलायाउन्नरपदार्थकर्त्तव्यज्ञानवगमेऽपुन्नरपदार्थतावनांशअयालोचनवेलायामुन्नरे
णसर्वस्यसाध्यांशश्ररणा कथंसर्वस्योन्नरांगतैवसर्वपद्यसिमतासेत्स्यतीत्याशंक्याहनचोन्नरेणेति।आवेदनोन्नरेणपद
र्थेनावेदनस्यसाध्यांशश्ररणाल्लोभस्यप्रयोजनवेनसुष्ठिकरणसाध्यांशश्ररकवंलविध्यतीत्याशंक्याहएवमिति।अतःअधा ५९
नात्माचीनेनकेनचित्पदार्थेनसाध्यांशश्ररणाशक्तेःसर्वमंगप्रधानपर्यंतंप्रासंनवंतरालेपर्यवस्यतीत्याहस्तीति।नच

त्क्रमप्रयोजनावस्थत्वेनोत्तरं सर्वसाधारणशक्तौ गोदोहनादेः क्रमप्रयोजनत्वेन साधारणशक्त्वात्सर्वेषां प्र
वांगानां गोदोहनाद्यंगत्वापत्तेः सर्वांगानां च तत्प्रधानशास्त्रकिरणकृत्याशंकते यदीति। महाप्रकरणगतप्रधानांगत्वस्था
वांतरप्रकरणगत्वेन गुणकामांगत्वेन बाधो वांतरेत्यनेनोक्तः संदंशं विनावांतरकथंभावानिष्पत्तेः गुणकामांगत्वानुप
पत्तिरिति परिहरति। उच्यत इति। श्रुति लिंगेऽपि वाक्यापलब्धितेर्गुणकामप्रयोजनत्वात्संदंशं विनापि प्रधानवत्कथं
भावसिद्धिमाशंक्य संस्थाधिकरणन्यायेनाप्रयत्नतः दर्शपूर्णमासादिधर्मैरतिदेशप्राप्तैर्नैराकांक्ष्यान्नु गुणकामस्थालीनोवा
क्याद्यवगतगुणसङ्गावेपि वस्तुतः कथंभावो नास्त्येवेति प्राप्ते तेन कथंभावेन तदीयेः परिते सतीति वार्तिके लिखितं उपकल्पत्य
वादमात्रेण तु संदंशालिंग्यं यतोक्तेति श्वनार्थीनामशब्दः संदंशांतरालवर्त्तित्वे कथंभावस्थप्रतिष्ठिकरणादेःकृत्याधव
गतप्रधानगुणसंदंशांतरालवर्त्तित्वात्तावान्तत्प्रधानकथंभावेन ग्रहणं स्यादित्याशंका निरासायावांतरविशेषणप्र
लं दर्शयितुमाह प्रधानेति। अनंतरेण संबंधस्यात्परस्याप्यनंतरस्य दारूढः पुनः पश्चात्तु दनं तथ्यमिश्रकृतस्तत्र संगाधिकर
णन्यायेनांगांतरस्यांगोतरद्व्यवधायकत्वात्तावाकथंभावविच्छेदः पूर्वपर्यंतसर्वांगानि प्रधानकथंभावेनागच्छतीत्युक्ते

रा·
६०
60

पाश्चात्यांगगमनेपिकथंलावश्यमुदितवेत्सर्वस्यकथंलावइतिवार्त्तिकोक्तेनन्यायेनाधस्तनांगागमनानुष्टिकरणादेः
प्रधानकथंलावेनाग्रहणंस्यादित्याशंक्यफलवत्संनिधावफलासान्नस्यप्रधानकथंलावग्रहणहेतोरुत्तरांगवत्सर्वांगेषु
विशेषात्प्रधानात्साकांक्षत्वाद्वोलयतःकथंलावगमनमस्तिनोपीत्यनेनोक्तं।गोदोहनद्वादशोपसत्त्वादीनामपितर्हिकथंलावे
नग्रहणंस्यादित्याशंक्यानेमुक्तं।प्रधानकथंलावस्यापितोगमनेगगुणस्यकस्यचिदसंभवात्संदंशाद्युपपत्तेर्नकश्चिदवांतर
प्रकरणंस्यादित्याशंक्यतेनविति।बलवताप्रमाणेनैकथंलावंबाधित्वांगगुणत्वावगमेसंदंशसंभवेनपरिहरति।उच्यतइति।उ
नःशब्दस्यापश्चाद्भावार्थत्वाच्चकारेणचप्राप्तावस्थवनाद्युत्यादिलिंगश्चाक्यश्चावाच्यप्रकरणस्थानामंगानामंगेज्ञानेसंदंशसं
भवादवांतरप्रकरणमिष्यतइत्यर्थः।सर्वेषांवावांतरप्राकरणिकत्वेनाभिमतानांक्रत्वादिलिंगश्चाकृतदंगगुस्कापष्यादर्पितदं
गपरामर्शसद्भावान्नकश्चित्संदंशालावश्शंकनीयइत्याह सर्वेषांवावेति।किमर्थंसंदंशापेक्षेत्याशंक्यावांतरप्रकरणोपक्र
मसमाप्तिमर्यादावधारणार्थतामाह तत्पर्यंतेति।अतःसंदंशाभावेनावेदनादेश्चात्यन्तावांतरप्रकरणाभावादानंतर्येणावां
तरप्रकरणायोगात्सुष्टिकरणादेःप्रधानार्थत्वद्वारातदंगागत्वसिद्धांतसिद्धिरितिसूचयितुमाह यथेति।पुनःशब्देनच ६०

प्रधानप

प्रान्यस्याप्युपलक्षणाद्यत्प्रयाजस्याङ्गत्वादिसिद्धं तदङ्गकीर्त्तनं नाम्नीत्यर्थः॥ प्रधानार्थत्वाध्यवसाने सति तदङ्गाङ्गत्वसि
द्धिः कथमित्याशङ्क्य तत्स्थापनार्थमाह तथेति॥ अङ्गाङ्गत्वस्य प्रधानानुपकारित्वे प्रधानार्थत्वावेदकस्य प्रकरणस्यातान्तबाधा
पत्तेः प्रकृतापूर्वसाधनत्वलक्षणाद्देवतावान्तररूपार्थत्वेनैक्यत्वापत्तेर्बलीयसापि वाक्यादिनाङ्गाङ्गत्वस्यावगन्तुमशक्यत्वाद्दे
ह्यादिकेवलस्य प्रधानस्याङ्गसङ्गस्यैवेति चिन्तानुपपत्तिप्रसङ्गेनाङ्गाङ्गत्वस्यापि प्रधानोपकारित्वावसायात्प्रकरणावगतसा
क्षात्प्रधानार्थत्वासंस्पृष्टेऽङ्गाङ्गत्वे नापि प्रकरणानुग्रहसिद्धौ प्रधानार्थत्वे सत्यङ्गावतारन्यायादङ्गाङ्गत्वे सत्यनीत्याशयः॥ ननु प्रक
रणावगतप्रधानार्थत्वस्यानुष्टिकरणादेरङ्गावतारन्यायादङ्गाङ्गत्वे सत्येकाङ्गावतारमात्रेण प्रकरणग्रहणानर्थक्यपरिहारादने
केष्वङ्गेष्ववतारकल्पनानुपपत्तेरेकस्मिन्नेवाङ्गेऽवतारस्यौचित्यवादानन्तर्यविशेषाद्वा विशेषावधारणोपपत्तेरावेदनादिमा
मात्रेऽवतारावसायान्न सिद्धान्तसिद्धिः स्यादित्याशङ्क्यानुष्टिकरणादेर्लिङ्गेन प्रयोगाङ्गकर्तृसंस्कारार्थत्वावसायात्प्रयोग
स्याऽवसानप्रधानविषयत्वात्सौमिकवेदिवत्वाङ्गप्रधानार्थत्वस्यैवाङ्गतेर्वक्तृतो न प्रधानार्थस्याङ्गेऽवतारः प्रयोगस्य तु साक्षा
दङ्गविषयत्वाभावेन प्रधानद्वाराङ्गविषयत्वात्प्रयोगद्वाराङ्गप्रधानार्थस्याङ्गस्य प्रधानेनैरपेक्ष्येणाङ्गावतारायोगमभिप्रेत्य करणा

वाग्यमस्यचकाग्विसर्गोत्तरस्नाविषु ४

रा· विरोधेक्रमेणसर्वपञ्चायोगात्प्रकरणस्यास्वरससंगार्थं चिंतायाश्चानर्थक्यात्तदंगावतारप्रकरणसंगतिसिद्धार्थमोपचारिकाव
६१ तारोक्तिरित्यविरोधइतिसूचयितुमाहतादिहेति। सांगोक्तांगानांप्रधानविशेषणत्वेनसान्नास्तुष्टिकरणाद्यंगस्यानावसूचना
स्तुष्टिकरणादेःप्रधानद्वारांगान्वयःसूचितश्चयोयतोन्नयाप्रयोगांगभूतकर्तृद्वारस्वलक्षणोपपत्तिवन्मुष्टिकरणस्यांजलिवि
61 सर्गोत्तरस्नाविष्णुंहस्तावनेजनस्यवहस्तलेपापादकपिंडकरणोत्तरपदार्थत्वयोर्यथावाकृष्णविषाणाग्रहणवाद्वालशासना
तरालवर्त्तिपदार्थत्वंस्वकृष्णविषाणाकंडूयनवन्मुष्टिकरणांजलिविसर्गाद्यंतरालवर्त्तिनामेवांगानांमुष्टिकरणाद्यंगमि
त्यपिसूचितं। तत्रसत्ययासावेनैकवाक्यत्वनिरासार्थंनहीत्यादिनार्थंव्याख्यातुमाहयदीति। तस्मादित्युपसंहार
साध्यत्वावश्येतस्मादिति॥ ॥वाक्यानांचसमासत्वात्॥ ॥सर्वस्येवेणानंतर्यस्यप्रकरणस्यकल्पकत्वेनाविनियोजक
तोन्नाप्रकरणविरोधेनाविनियोजकत्वोक्त्यर्थत्वेतत्सूत्रमितिसूचयितुमाह। अनंतरेति। द्विपतिचोदयत्योःप्रेरणवाविवे
नैकार्थ्याद्धिमोग्रेरालपकइत्यादौचाद्भिपतेःप्रामाण्येप्रयोगदर्शनात्तत्समानार्थस्यचोदयतेरपिप्रामाण्यवाचित्वावगमाद
चोदनाशब्दोप्रामाण्यवाचित्वेनव्याख्यातः।आनंतर्यबाधकस्यचवाक्यैकवाक्यत्वस्यप्रकरणस्यबाधकंव्याचष्टेतदस्मी ६१

पस्य १ वाक्यं १

त्येतदर्थोऽस्य सूत्रस्य नवाक्यसमाप्त्या किं व्याख्यातुं यत इत्युक्तं सत्येकोऽर्थात्प्रकरणेन क्रमबाधः प्रकरणाच्च वाक्येनाबा
धेन समस्येक्षित्यनेन सूचितः ॥ वाक्यभेदादित्यादिनाधिकरणेन सर्वस्यैकवाक्यत्वनिरासादनैकवाक्यत्वनिरासश्च पुनरुक्त
इत्याशंक्य संहत्यैकार्थत्वाभावे न तथैकवाक्यता निरस्या विभज्यमानसाकांक्षत्वाभावेनापीति विवेकं सूचयितुमाह तस्माद
पीति। एकवाक्यस्यानेकपदानामन्योन्यसाहित्यं विना प्रयोजनरूपार्थाभावेनान्योन्यसहितानामर्थो यस्मिन्नेकवाक्ये तदन्यो
न्यार्थमिति मध्यमपदलोपिना समासेनैकवाक्यतोक्तेस्तस्मात्सर्वस्य चोक्तात्संहत्यैकार्थत्वरूपैकवाक्यत्वलक्षणादर्शनाद्वि
भज्यमानसाकांक्षत्वरूपैकवाक्यत्वलक्षणादर्शनादपि नैकवाक्यतेत्यर्थः ॥ ॥ शेषस्तु गुणसंयुक्तः साधारणः प्रतीयेत मिथ
स्तेषामसंबंधात् ॥ ॥ चमसाधिकरणे ग्रहेष्वेव संमार्गो न चमसेष्वित्युक्ते तत्प्रसंगात्सप्तदशारत्निता वाजपेये निविशते यू
पे वेति चिंतायामानर्थक्यात्तदंगेष्वित्यनेन यूपनिवेशो निहिते रिक्रमणोपवीताधिकरणस्यांगावतारविशेषे निहिते वा
रणाधिकरणे चोदितस्यांगावतारस्याप्युक्तवाक्याधिकरणेनाज्जीवनाद्वाक्यविरोधे क्रमस्य परिहृतेऽधिकरणादेरर्थविरो
धिना क्रमेण विनियोगमाशंक्यानन्तर्यरूपक्रमस्यानन्तर्याधिकरणेनाविनियोजकत्वोक्त्या चमसाधिकरणप्रसंगागत

शा. विचारगणेऽसमाक्षेपयत्स्यसक्तायो विचारस्तत्समासौ स एव उद्दिष्टो भवतीति उद्दिष्टवमसाधिकरणप्रसंगेनास्य संगतिं
६२ सूचयितुमाह यथासंयोगमिति। अनंतराधिकरणे कृत्स्नवर्षिन्यायवादाद्वानंतराधिकरणेनैव संगतिमभिप्रेतां स्पष्टवा
दउक्त्वा चमसाधिकरणोक्तयथासंयोगव्यवस्था विरोधात्सर्वपक्षायोगेन संदेहायोगशंकाभिरासाया विरोधोक्त्यर्थी
यंयंथश्च धर्मा वयिनो सर्व साधनव्य यदाग्नेयश्चाष्टेन केवलाग्निदेवत्यत्वमुपलक्षणमुक्तत्वाद्द्विदेवत्ये केवलाग्न्ययत द्विश
षदेवतात्वसमुदायात्मकत्वसमवस्थानात्समवेनोपलक्षणेनोपलक्षितस्य धर्मसंयोगात्स्यपगमे द्विदेवत्यस्याग्नेयश
ब्देन ग्रहणायोगात्किं समुदायैकदेशेनाथ उभयमात्रेणोपलक्षितस्य धर्मसंयोगः समवेनैव वोपलक्षितस्येति संदेह
द्विदेवत्यो गृह्यते नवेति विचारस्त्वयर्थः। पूर्वपक्षमाह गृह्यत इति। तोऽपि विहीति। साध्योक्तं हेतुं व्याचष्टे शवयतेहीति। दृष्टांतं
व्याचष्टे उमनोताधिकरणसाध्यं पठति यद्यपीति। नतु वंत्यग्रे प्रथमो मनोतेति मंत्रे वा चनिरुक्तविनियोगाद्व्याख्या उपपन्ना
ग्निशब्दस्याग्नेयकार्थाग्नीषोमोपलक्षणार्थत्वमुक्तं तद्धितेन तु देवतात्वेनैवाग्न्यभिधानाद्द्विदेवत्ये वाग्नेः समवेतत्वेऽपि देवतात्वा
भावान्नोपलक्षणत्वं संभवतीत्याशंक्याह समवेतत्वं वेति। सर्वत्राग्निकलिंगं स्यादित्युक्तगृह्यत इत्यव्ययमात्रेऽपि तद्धितस्मृतेः प्रक ६२

रणात्वृगतस्य सर्वार्थत्वस्यातिसंकोचपरिहारार्थं समवेतत्वमात्रस्येहोपलक्षणता । अध्ययनीयेत्याशयः । यद्यथेकस्य श
ब्दस्यानेकार्थत्वायोगाद्द्रव्यमात्रवाचित्वे च देवतावद्विशेषप्रतीत्ययोगाद्विशेषवाचित्वे तु लक्षणया सामान्यप्रतीतेर्देवता
त्वमेवाग्नेयशब्दवाच्यं तथाप्यग्नेरुद्देशीकरणस्य विधेयकार्ययोग्यसर्वसाधनविशिष्टोपलक्षणमात्रे पर्यवसानाद्याग
विधाविव चोद्देशीकरणविशेषमात्रकार्ययोगित्वाभावेनात्यन्तानादरणीयत्वात्स्वकरणातिसंकोचपरिहारार्थं समवेतत्व
मात्रेणैवोपलक्षणतायुक्तेत्याह न चेति । एकपुरोडाशायां पौर्णमास्यां पुरोडाशद्वयस्योपलक्षणस्योपांशुयाजाख्यकार्यो
नादर्शनपायस्य कालस्य लक्षणं हि पुरोडाशाविति दर्शमात्याधिकरणस्थं वक्ष्यमाणो दृष्टान्तः । पयसीति । कृतं पात्नीवतस्य त्व
ष्टं तीत्यत्रापि पात्नीवतशब्दस्य पशूपलक्षणार्थत्वान्नेनैवोपलक्षणत्वेन हेतुना त्वष्टुरनादरः पात्नीवते उपसर्ववादवच्छेद इति यो
वोक्त इति दृष्टान्तान्तरमाह तथेति । स्वयं वैदिकदृष्टान्तद्वयमुक्त्वा साध्यानुकूलं लौकिकं दृष्टान्तमनुसंधत्ते तथेति । उपलक्षणत्वेका
र्ययोगित्वाभावोक्त्यर्थत्वेन मिथ्यास्त्रेषामिति स्वभावव्यवंतच्छब्देन शेषशब्दोक्तस्य कार्यस्य गुणशब्दोक्तस्य चोपलक्षणस्य प
रामर्शविशदवचनं चानेकोदाहरणस्योपलक्षणकार्यविज्ञानाशयमलिवेत्यस्याख्यानमाह उपलक्षणेति । तद्धितवाच्य

व संभवे

रा॰ स्यादेवतात्वत्यागेनलाक्षणिकसमवेतत्वोपलक्षणत्वाभ्युपगमस्यप्रकरणातिशयसंकोचपरिहारार्थत्वेनतेषांसाधारणे
६३ त्वासाधारण्यविषयत्वेनोपस्थापितानामाग्नेयाग्नीषोमीयादीनामेकप्रकरणानन्वयेमतिप्रकरणातिसंकोचापत्तेर्व्य
वस्थाप्यानांतेषांनेकप्रकरणान्वयात्साधारणधर्मकल्पतीतेरुपलक्षणार्थत्वेनतत्प्रकृत्याविरोधप्रकरणातिसंकोचप्रयोगात्सा
63 धारणत्वेनैवयुक्तेतिप्रधारणकल्पनयाहेस्त्वयर्थस्थत्रावयवव्याख्यानार्थंयदीत्यादिनाप्यमस्मिन्पक्षेव्यवस्थावाविशेष
त्वावात्सिद्धान्तपक्षेव्यवस्थाशङ्काद्वयेनतुपूर्वपक्षस्वरूपणात्सपगमेसाध्यत्वाद्यवस्थाशङ्कोपतस्यैवपूर्वपक्षस्वस्थापठनीय
त्वापत्तेरयुक्तमाशंक्यानंतर्यमचोदनेत्यंतग्रन्थस्याचोदनाशब्दस्याग्नेयातिरिक्तानांवत्वर्थीकरणेचोदनाख्यादित्येवंव्यव
स्थावाचितामभ्युपगम्यानुषंगेणस्वरूपंसाध्यंकृतोरितिमतमित्याहलाघवेति।व्यवहितानुषंगाद्योगादनानुपपकत्वात्मका
कारणत्ववाविनष्टाचोदनाशब्दस्यानुषंगेणव्याख्यायोगात्कार्ययोगित्वाभावेनचोपलक्षणस्यानाहत्यत्वानुक्तोप्रकरण
विरोधमात्रेणप्रकृतिसंगात्ययोगादस्याव्याख्यायाःस्थानतिमतत्वस्वमार्थंसाध्यकार्ययहणेलक्षणार्थाग्रणप्रकृतिरितिसिद्धां
तपक्षावयववक्ष्यमाणवैषम्यावतारायथापाशिराद्यदानरूपपक्षेविशेषमिपुणंसंयुक्तोपिसाधारणइत्याहव्याहृष्टांततय ६३

ख्यास्यार्थं यथेत्यादिनाग्रंथं तात्पर्यतो व्याचष्टे नन्वतिवेति । यद्यस्यावाच्यसंयोगाल्लिंगस्यार्थेन संबंधाल्लक्षणार्थाऽगुणक्ष
तिश्च । यथा यत्र हव्येनोपलक्षणे नयत्रहाणामेव संयोगात्संमार्गस्य वस्थोक्ता तथाग्निदेवत्यत्वरूपेण तद्धितार्थेनैकदेवत्यस्यैव सं
योगाच्चतुर्द्धीकरणाद्यवस्थायुक्तेत्येवं सूत्रावयवव्याख्यार्थत्वमभिनेतिनाष्टस्यद्योतयितुमाह यथैवत्रहीति । दृष्टांतोक्ते
रुद्देश्यस्वरूपा विवक्षाशंकानिरासप्रयोजनत्वं स्फुटयितुमाह । उद्दिश्यमानं तावदिति । द्विदेवत्यसंयोगनिरासार्थसमवेतत्व
मात्रस्योपलक्षणत्वनिरासायाविधेयत्वाविनार्थशब्देन तद्धितवाच्यस्य देवतात्वस्योपलक्षणतोक्तेति सूचयितुमाह । नचेति ।
नच संबद्धस्याग्नेरुपलक्षणत्वायोगात्संबंधमात्रमपेक्षितत्वाद्धात्यंतद्विशेषणं देवतात्वं तद्धितोक्तमनपेक्षितत्वाद्यात्यागमित्या
शंक्य देवतात्वमेवमत्यर्थत्वेन प्राधान्यादुपलक्षणं स्फुटत्वर्थत्वादग्निरुपलक्षणविशेषणमित्याह । अग्निः पुनरिति । वक्तुं क
र्तकेपि संवेषत्योकं कर्तव्यवद्विदेवत्येष्वग्नेः साव्यदेवतात्वमस्त्येवेत्याशयेन कृतमिति स्पष्टार्थं निरासार्थं यस्यहीत्यादिनाग्रंथं ता
त्पर्यतो व्याचष्टे यागेति । एतदेवोपपादयति नहीति । अतश्च कारणादग्नीषोमीयाय ऐंद्राग्नो वा नाग्नेयशब्देनोच्यत इत्यर्थः । देवतात्व
स्यासत्त्वामपि तद्धितेनोक्तेतस्योपलक्षणमात्रार्थत्वात्तात्पर्यतादरस्त्याशंक्योपलक्षणादिना धर्मा व्ययिनो सर्वसाधनविशे

रा· षस्योपलक्षणं यथित्तु मशकयत्नानोपलक्षणस्याथनादरो युक्त इत्येवं परिहारार्थं विनलिंगस्योपलक्षणस्यापि देवतानुपत
६४ द्धितवाच्यत्वादर्थेन सामर्थ्येनोपलक्ष्यसंबंधोपपत्तेरित्येवं व्याख्यार्थं देवतालिंगस्यहीतिसाध्यथ्या वृषे तद्धितार्थे चेति। लि
गस्यार्थेनेतिसामर्थ्यवा वाचार्थशिष्टोक्तानिरपेक्षतार्थसंयोगार्थव्याख्यार्थेऽप्वर्थसाथेनागतावेक्षणेनोक्तेतिनिरपेक्षोक्त्यास्व
64 यं यत्र स्रोकं व्यावृष्टे आग्नेय इति। हश्ं तेश्राशित्रमवद्यतीतिसामान्यवाक्येन हविर्मात्रात्प्राशित्रावदानेप्राप्ते कस्माद्धविः
प्रदेशात्प्राशित्रमवदेयमित्यपेक्षायां मस्तकाख्यप्रदेशविशेषोपलक्षणार्था आग्नेयस्योपलक्षणस्फुतिरित्येवं वैषम्योक्त्यर्थवि
नाङ्गुलाषणपूर्वमंत्यस्य ज्ञावयवव्याख्यार्थमथेत्यादि नियमश्रुत्यंतं साध्यव्याख्यातुमाह यवस्विति। मस्तकविभागस्य भंजनस्फो
टनापरपर्यायस्याग्नेयपुरोडाशविशेषे विनार्थमेतद्वचनमिति वदता यदाग्नेयस्येति प्राशित्रावदाननावांतरप्रकरण
प्रक्षमाग्नेयात्प्राशित्रावदानमवद्यतन्मस्तकं विलज्योतिवचनस्य क्तिव्याख्यायां प्राशित्रमवद्यतीतिसामान्यवाक्यात्प्राशित्रा
वदानस्य साधारणतायुक्तेस्तु नेत्यत्र उद्धीकरणस्यापितंत्र उद्धीकृत्वेतिसामान्यवाक्यात्साधारण्यशंकितुमाह स्थित इति। द्विदे
वत्येत द्धितार्थेन संभवतीत्येवमुक्तेन न्यायेनाधिकरणे स्थितेऽपरौ वा विशेषादिति कात्यायनाख्यसूत्रेच्छ हाकबलात्यत्य व ६४

ता३

स्त्रीयतस्त्यर्थशकतस्यापत्यं गोत्रमित्यास्मिन्नर्थे गर्गादिभ्यो यञिति यञं कृत्वा कात्यस्यापत्यं युवेत्यस्मिन्नर्थे यञिञोश्चेति
फक्प्रत्यये तस्य चायनादिसूत्रेणायनादेशे कृते कात्यायनस्येदमित्यस्मिन्नर्थे वृद्धाच्छ इति छप्रत्यये तस्येयादेशेनाजादित्वात्फ
क्फिञोरन्यतरस्यामिति फक्प्रत्ययस्य लुकं कृत्वे कात्य इति यकारात्परतः छप्रत्ययश्रामावापत्यस्य च तद्धितेनातीति श्राका
रादिवर्जिते तद्धिते परे अपत्ययकारस्य लोपात्कात्यीयमिति रूपसिद्धिः।थाथ विशेषात्कात्यायनीयवचनस्य बाध
माशंक्य बाधार्थश्रुतिस्थलनामाह [illegible]क्वमिति। इहदर्शशर्णमासप्रकरणे श्रुतिदृष्टेत्यर्थः।कासोश्रुतिरित्यपेक्षायां पदेति।त
मिति।सामान्यश्रुते विशेषश्रुत्याग्नेयमात्रविषयत्वेनोपसंहारात्साधारण्यानापत्तिरिति परिहारमाह बेति।नित्योक्त्यात्तु प
संहारे विकल्पापत्तिरुपसंहारकारणत्वेन सूचिता।आशित्रवाक्यस्थाख्यातेन परपदार्थान्वयविधौ श्रुतिबाधापत्ते र्विशिष्ट
वदानविध्यवगमाद्विशेषशास्त्रत्वेन सामान्यशास्त्रोपसंहारकत्वं न विघटतीत्याशंकते आशित्रेति।वाक्यांतरात्मासेध्वाशित्रा
वदानस्याविधातुमशक्यत्वाद्गुणमात्रार्थत्वावगते र्विशिष्टावदानशास्त्रस्य तावतोपसंहारकत्वं संभवतीति परिहरति।नेति।
एतदेव विवृणोति मस्मकमिति।उराउशवाक्यस्यापि विहितविशेषस्थलत्वेनेरणमात्रार्थत्वाद्वावचनद्वीकरणविधायित्वात्तावेवि
शेषशास्त्रत्वात्तावतोपसंहारकत्वं स्यादित्याशंक्याह इदमिति।क्त्वाशहोक्तायां वचनद्वीकरणभावनायां गुणाश्रुतेराख्या

रा. तोक्तायाश्च बर्हिःष्ववकरणलावनायाः॥४॥ धाघ्यबनीतेः इत्याशङ्क्योक्तलावनाविशेषणत्वायोगान्निर्गुणत्वोक्तिः शाखांतरीयस्या
६५ ध्येतृभेदेन पुनर्वचनवैयर्थ्यनिरसनद्वाराच्छाखांतरीयस्य च ह्रस्वत्वेन प्रत्यभिज्ञायोगात् स्पष्टलक्षणेऽपि विघ्नेयैव क्रियाह्रस्वस्य चाध्या
त्यनिज्ञाभ्युपगमेऽपि वचनाभ्यासेन क्रियाविधिः॥४॥ श्रुतो वक्तुमिति शेषः विप्रदर्शनार्थो पुनर्वचनोक्तिः शाखान्तरीयस्य च सामान्यस्या
वृद्धिस्यचे नोपसंहारायोगं शंकते ह्रस्वस्य चेदिति। यस्य येनार्थसंबंधो ह्रस्वस्थनापि तस्य सः अर्थतोऽप्यसमर्थानामानंतर्यम
कारणमिति न्यायात् ह्रस्वस्य साप्युपसंहारो नाशक्य इति परिहरति नेति। हूढ श्लोकेन सामान्यस्याप्युक्ता तदुपजीवनेन ह्रस्व
स्यापि सामान्यस्य विशेषेणोपसंहारसिद्धिमाह तेनेति। येन कारणेन ह्रस्वस्यापि योग्यत्वात् संबंधो युक्तस्तेन कारणेन ह्रस्व
स्यापि सामान्यं विशेषेण विनाऽनुपपद्यमानत्वाच्छाखांतरीयविशेषं प्रतिगच्छतीति तत्सुप्रकृतविशेषलाभे विशेषांतरकल्पनयोगा
द्विशेषशास्त्रेण स्वविषय एते विशेषस्याप्यते ह्रस्वत्वेपीति श्लोकार्थः॥ ह्रस्वयोरप्युपसंहार्योपसंहारकता वश्यं भवे
क्तिस्याप्युक्ता सामान्यशास्त्रस्य पूर्वालोचनायामुपसंहारसंभवेऽपि विशेषशास्त्रस्य पूर्वालोचने सामान्यशास्त्रानर्थक्यं स्या
दित्याशंक्य तस्मिन्नन्ते विशेषांगत्वेन प्राप्तस्य सामान्यस्य तदुत्तरकालं बर्हिःष्ववकरणविधेरनुवादमाह अत्यवेति। बर्हिः ६५
ष्ववकरणस्यापि चतुर्द्धाकरणवच्छेष प्रतिपत्त्यर्थत्वत्यागेन वत्तुर्द्धीकरणांगतालाभाद्दंगांगिनाऽवायादुत्पादायोगाक्त

65

शा॰ मनिरपेक्षत्वबर्हिश्छदविधावनुवादानर्थक्यापत्तेश्शाखांतरस्थामवत्तुर्दाकरणानुवादास्यापगमेवर्हिःषत्वस्य शाखां
६६ तरस्थामस्थानुवादोपपत्तेश्च न विधिश्च संलग्नतीत्याशंक्याक्रममाचंतर्हि विधीयतामितिपक्षांतरमाहाथेति। साधारण्याशंका
परिहारस्तूपसंहरति अतस्थेति। मिथस्तेषामसंबंधादिति सर्वपक्षसूत्रावयवस्यस्यावधारणकल्पनयैकदेवत्याद्विदेवत्या
नामेकप्रकरणान्वये योजितस्य विरुद्धत्वान्नौ यद्येकद्विदेवत्यानामिथःसंबंधो न स्यात्तर्ह्येकद्विदेवत्ययोरपिलक्षणार्थामे
यत्तुणक्रतिलविन्नत्वेनदर्शीत्येवंलक्षणार्थेतिसिद्धांतस्थसूत्रावयवेनुषक्तस्य सर्वपक्षनिरासार्थत्वेन योजनार्थमविदितिताथ्य
याविश्यदिशितिति। उपलक्षणकार्थ्ययो मिथिसंबंधाक्कार्यो योगित्वेनोपलक्षणस्थानाहत्येत्येवंस्थमतेन यवधारणकल्प
नां विनैव सर्वपक्षसूत्रावयवेव्याख्यातेवाग्नेयत्वेन हि द्विदेवत्यस्योपलक्षयितुमशक्यत्वाद्दनुपलक्षितस्य वाग्नेयशब्देन यद्दीतुम
शक्यत्वान्मिथस्तेषामसंबंधेथैकदेवत्यस्यैवलक्षणार्थाग्नेयत्वोपलक्षणक्रतिरित्येवंलक्षणार्थेति सूत्रावयवस्य व्याख्यांतर
वयितुमाहयद्यपिवेति॥ ॥२४॥ ॥इति श्रीमद्रिकाउमीमांसामंडनश्रुतिवसंतसोमयाजिसहमाधवात्मजमहसोमे ६६
श्वरकृतौ तंत्रवार्तिकटीकायां सर्वानवद्यकारिण्यां व्याख्यायां तृतीयस्य प्रथममध्यायकरणः समाप्तः॥ ॥ग्रंथः२०००

१२५०

पत्रे ६६

श्राति पादः।